

● АДСКАЯ ДОРОГА „ТАШКЕ – ТАВАКСАЙ“
19 ДНЕЙ И НОЧЕЙ, 3,5 ТЫСЯЧИ КИЛОМЕТРОВ НЕМЫСЛИМЫХ МУЧЕНИЙ
ДНЕВНИК НАРИМАНА КАЗЕНБАША

Пекельна дорога. Ташке — Таваксай: 19 днів і ночей, 3,5 тисячі кілометрів немислимих мук.

Автор: Наріман Казенбаш

Ілюстрації: Діма Красний

© Усі права захищені. Повне або часткове відтворення матеріалу дозволене лише з посиланням на джерело.

КримSOS, 2020

Elvida, Nariman ağamız...

12-fevralde şevqatsız ölüm aramızdan cesür, merametli ve er kesniñ qayğısını çekken insan, aqiqiy vatanperver, acayıp dost, faal cemaatçı, yaşı 86-ğa çevirilgen olsa da, özünü, dersini, derdi yoq, qırcıman yigit kibi tutqan Nariman ağa Kazenbaşını çekip aldı.

Daa eki-üç ay evelsi o, Qırımtatar cenk ve emek veteranları cumhuriyet teşkilâtınıñ reisi olaraq cemaat işlerinen oğraşıp, tendürüst yürüşinen, özüne has olğan mulâyim sesinen, laf etkende yımşaq sözlerni tapıp, dumanlı közlüklerini yıldırtıp, epimizge — iç bir nasiatsız mesleat, iç bir şartsız ümüt berip yüre edi.

Soñki çerik asır içinde onıñ yanımızda olğanına pek alışqanımız, sıcaqlıq, gôñüldişlik saçqan nutqunı daima beklegenimiz, quvançlı, samimiy külküsini begengenimiz eken. Bazı insanlar için: onıñ yerini kimse toldurmaz, degende — işte, Nariman ağa kibi şahıslar közde tutulğan. Bu sebepten coyuğımız pek ağır.

Yigirmi yıldan berli matbuatımızda “Sağlıq temeli”, “Soveti tabiba” ve başqa rubrikalar astında Nariman Kazenbaşınıñ çoq biñ vatandaşımızğa adremlengen ve tesirli şifa bağışlağan yüzlernen tevsiyesi derc olunğan edi.

Nevbetteki öyle tevsiyesi vefat etmesinden eki kün evel “Qırım” gazetesinde çıktı. Nariman ağa endi yanımızda yoq, amma onıñ mesleatları daa bir qaç vaqıt çıqıp, halqımızğa fayda ketirecektir.

O, bir sıra çoq emiyetli ve meraklı, anası, babası ve cenk, gizli areket aqqında ikâye etken hatırlavlarınıñ müellifidir. Bu yazılar sırasında 2012 sene oktâbr ayında kene de “Qırım”da basılğan onıñ “Adskaya doroga” adlı kündeligi — 18-mayıs milliy faciamızğa özgün, tekrarlanmaz, destandan da küçlü söz abidesidir. Daa doğrusı, çoq müim ve böyle şekilde, teessüf ki, yekâne vesiqalı şaatlıqtır.

İnşalla, Nariman ağanıñ bu malzemeler esasında kitap çıqarmaq arzusu 18-mayısqace bizim, onıñ dostları ve qardaşları tarafından kerçekleştirilir.

Nariman ağa Kazenbaş bu faniy dünyanı terk etkeni munasebetinen onıñ çoq yıllıq ömür yoldaşı Fevziye aptege, diger yaqınlarına teren taziyemizni bildiremez ve cümlesine baş sağlığı tileymiz.

Allah rahmet eylesin.

Bütün safdaşları, dostları, Qırımtatar cenk ve emek veteranları cumhuriyet teşkilâtınıñ azaları, «Qırım» gazetesiniñ hadimleri ve oquycıları adından Bekir Mamut.

«Qırım», 2016, 17-fevral'.

Зміст

	<u>3</u>
Кілька слів про нашу сім'ю	
	<u>6</u>
Перше доручення	
	<u>6</u>
Ходка на Тамань	
	<u>7</u>
Несподівані зустрічі	
	<u>9</u>
Післямова до «Зустрічей»	
	<u>9</u>
Під наглядом алуштинської поліції	
	<u>10</u>
«Добровольці»: як це було	
	<u>13</u>
Пекельна дорога	
	<u>39</u>
А в цей час на фронтах...	
	<u>40</u>
Герої	
	<u>43</u>
Подяка	
	<u>43</u>
Додаток	
	<u>44</u>
Переклад вступного слова редактора	

Кілька слів про нашу сім'ю

Мій батько, Осман Джафер оглу Казенбаш, народився 1907 року в Алушті. Учасник трьох воєн: незрозумілої, але дуже кривавої Фінської кампанії, страшної війни з нацистською Німеччиною та швидкоплинної війни з Японією. Гвардії майор. На момент депортації всього кримськотатарського народу та нашої родини, зокрема, він воював з німецькими нацистами. Пройшов Польщу, Угорщину, Австрію, учасник штурму та взяття Берліна. Після демобілізації в 1946 році повернувся до Сімферополя в надії на зустріч із сім'єю. Його однополчани та довоєнні колеги з органів МВС розповіли про страшну трагедію, яка сталася з кримськотатарським народом. Можливо, саме вони, але вже найбільш довірені, відчуваючи провину перед ним особисто, розповіли також про те, як до Сімферополя приїжджали руйнівники німецької військової машини, з-поміж яких були кримські татари, здебільшого офіцери, серед них старші, і вимагали повернення до Криму своїх насильно виселених родин. Їх, осіб зо 15-20, під різними обіцянками вмовили сісти в автобус (його тоді називали «коробочкою») та відвезли в невідомому напрямку. Кілька десятиліть по тому, в 1970-ті роки, після повернення до Криму невеликої частини нашого народу, дещо вдалося дізнатися. Насправді було приблизно так. Водій автобуса, колишній фронтовик, уродженець Карасубазара, за національністю росіянин, захворів, тобто, як казали тоді, вийшов на бюлетень. Замість нього за кермо автобуса посадили іншого водія, у супровід дали кількох міліціонерів. Подальша доля фронтовиків, міліціонерів та водія оповита таємницею.

Пізніше стало відомо, що в Карасубазарському районі хлопчиками було знайдено фрагменти автобуса — кермо, металеві частини коліс (диски), три поржавілі пістолети.

Забігаючи наперед, згадаю ще один епізод. У 1975 році ми з покійним батьком (Алла рахмет ейлесін — нехай упокоїть його душу Аллах) розшукали водія, який мав везти офіцерів, — уже літню людину. Він нам розповів цю історію і слізно благав більше не приходити до нього і нічого не питати. І ще сказав, що йому доведеться з Криму виїхати. Це звучало буквально так: «Мені все одно тут життя не дають...».

Повернімося до 1946-го. Від друзів батько дізнався, що ми у засланні. Він приїхав до нас і, як гвардії майор, одразу з'явився до військової комендатури в Ташкенті. Там його зустріли як переможця, зробили відповідну позначку в документах і сказали, що тепер він має піти до спецкомендатури за місцем проживання сім'ї. На запитання навіщо відповіли: мовляв, там усе скажуть.

Наступного дня батько пішов до спецкомендатури з наглядом за висланим (репресованим) кримським народом. Його прийняв старший лейтенант — «сам комендант» — і зажадав здати всі документи, зокрема й нагородні. Батько запитав, з якого дива. Той у грубій формі, з образами, сказав, що так належить.

Батько запитав, де це написано і так далі. Словом, відбулася безстороння розмова «тилового щура» з переможцем трьох воєн. У результаті батько все ж таки надав усі документи, нібито для звірення. Йому навіть дали розписку і наказали прийти за три дні.

Коли він прийшов у призначений час і попросив повернути документи та іменну зброю — нагороду генерала, командувача армії — його заарештували, сфабрикувавши звинувачення: «заподіяння образи комендантові та опір владі».

Він відсидів у Ташкентській в'язниці пів року. А коли його випустили, дали довідку про звільнення з правом на отримання тимчасового посвідчення й надалі паспорта. Таким чином, відмова ходити щомісяця на приниження реєстрацію — ставити особистий підпис на підтвердження того, що ти не втік, коштувала батькові шести місяців у сумнозвісній Таштюрмі.

...У нашій родині збереглась і така давня історія. Микола II, який виявився останнім з правлячої в Російській імперії династії Романових, прибуваючи на відпочинок до Криму, щоразу запрошував до свого палацу в Лівадії мого к'артбаба² (дідуся по матері), щоб він складав з вирощених ним чудових троянд ікебани, букети для різних заходів: прийому послив, сімейних та релігійних свят, інших урочистостей.

За розповідями мами, к'артбаба з усіх цих заходів найскладніше було робити композиції з нагоди ювілеїв. Тут треба було враховувати, в якому приміщенні відзначатиметься свято, яке там світло, яка висота стель, які стіни, шпалери. Потрібно було знати колір очей, волосся, одягу, а також вік ювіляра.

Імператор завжди на початку урочистостей представляв гостям дідуся як великого самобутнього художника, добру людину, друга сім'ї і при цьому обов'язково дуже чітко промовляв його ім'я, прізвище, називаючи корінним жителем — кримським татариним.

Праця к'артбаба оплачувалася дуже щедро. Зазвичай після завершення свята це робила дружина царя, запросивши дідуся до окремого кабінету. Потім два кінні жандарми супроводжували к'артбаба до Ангарського перевалу, а якщо це було в темний час доби — і до самого будинку. Справа в тому, що на Ангарському перевалі іноді траплялися пограбування.

Розповіді про к'артбаба мені згадалися ще й тому, що через багато років, коли постало питання про повернення до рідного Криму та обмін квартири в Сочі, рахметлі (покійна) мама на сімейній раді висунула умову, щоб залишок життя провести там, де воно починалося — або в Алушті, на батьківщині батька та моєї дружини Февзіє, або в Сімферополі, де народилися і мама, і я.

² к' - вимовляється як поєднання звуків [кх]

Загалом, дійшли спільної згоди, що міняємо Сочі на Сімферополь. Після розгляду багатьох варіантів ми обміняли трикімнатну квартиру в котеджі у двох рівнях із садком, де росли інжир, хурма, фундук, фейхоа, мандарин, гранати та інші цінні дерева, кущі, на пересічну трикімнатну «хрущовку» на вул. Київській, поряд із Палацом профспілок, де й проживаємо нині.

Родичі та друзі, які побували свого часу в мене в гостях у Сочі та бачили той котедж, з великим здивуванням запитували, як я міг піти на такий нерівноцінний обмін, чи не шкодую я.

Я відповідав завжди, що я щаслива людина, бо, на відміну від багатьох однолітків, співвітчизників, маю можливість відвідати могили рахметлі (перебувають у милості Всевишнього) мами і батька, прочитати там молитву.

...У 1939 році маму перевели на роботу до Бахчисарайського районного комітету партії завідувати сектором обліку. Перевівся і батько. У Сімферополі він працював у карному розшуку. До Бахчисараю його перевели на посаду начальника паспортного столу.

Нам дали житло в Міліція аралиг'и³ (Міліцейському провулку), зараз це вулиця Н. Спаї — за два квартали від Ханського палацу. На розі був кінотеатр «Жовтень», а до революції, за спогадами батька, тут стояла мечеть. Зараз вона відбудована і є однією з багатьох визначних пам'яток і святим місцем для мусульман.

Наша сім'я складалася з чотирьох осіб. Ще на початку 30-х років, коли в Криму, як і по всьому СРСР, був голод, дуже багато дітей залишилося без батьків. У той час керівним працівникам різних ланок було озвучено неофіційну пропозицію взяти в сім'ю хоча б одну дитину, бо сиротинці були переповнені.

У нашого народу, як відомо, здавна існувало правило: дітей до інтернатів і притулків не віддавати. Так у мене з'явилася сестра Мунівер (Рамазанова) — її покійні батьки були нашими далекими родичами. У травні 2013-го їй виповнилося 90 років, у червні я зміг відвідати її в місті Гарячий Ключ Краснодарського краю. Звісно, нам було що згадати.

Початок війни, точніше, прихід Другої світової до Радянського Союзу, ми зустріли в Бахчисараї. Як людина військова, батько, не чекаючи закликів, одразу пішов до військкомату.

Він став активним учасником оборони Севастополя.

У листопаді, коли ворог був поблизу Бахчисараю, усі райкомівські працівники мали піти до лісу — закладати й підготувати партизанські бази. А ще до приходу німців майже всіх дітей відповідальних працівників райкому партії та більшість пересічних комуністів відправили різними селами до родичів та близьких.

Я наслідувати цей приклад категорично відмовився і в день відходу райкомівських працівників до лісу був з мамою. Пам'ятаю паніку в райкомі. Усі бігали туди-сюди, палили якісь папери, щось говорили, кричали, пошепки повідомляли одне одного, що німці наближаються до залізничного вокзалу.

У той час, коли я допомагав мамі заохлити друкарську машинку (друкарська справа була доручена їй), до нас підійшов Василь Ілліч Чорний, другий секретар райкому партії, і сказав мамі буквально таке: «Відповідаєш головою за машинку, — і, дивлячись у мій бік, здивовано підняв брови: — А це що таке? Чому Нарік тут? Він же має бути в селі!». Мама нічого не встигла відповісти — я сам наважився вступити в розмову і сказав: «Мама понесе на плечах машинку, а я папір — він же легкий».

3 *г' - вимовляється як звук [г] в українській мові

Василь Ілліч засміявся. За останній проміжок часу це був перший і єдиний сміх. Він додав: «Вантажте йому його легкий папір». Я сів на кимось підставлений табурет, на мене вдягли рюкзак, що являв собою звичайний мішечок з мотузочками, і почали укладати стоси якогось сірого, з висівками, паперу. Коли я підвівся, то ледь не впав через перевантаження.

Словом, у такому вигляді: мама з машинкою на плечах, а я з папером та запасними частинами до машинки — пішли до лісу. Коли на базі з мене зняли мішок, я відчув печіння та біль — мотузки натерли мені плечі до крові.

Перше доручення

Не встигли ми як слід розташуватися, облаштуватися на цій партизанській базі — а минуло всього чотири дні — як нас накрили мінами німці. Після цього довелося прийняти бій із ними. У першому ж бою було вбито командира загону Сизова. Його замінив комісар загону Василь Чорний.

Після бою він дав мені перше доручення, сказавши: «Убили нашого командира. Хлопці дадуть тобі його шкіряне пальто. Хай жінки подивляться на нього, витруть криваві плями, а ти завтра віднесеш це пальто до Бахчисарая, до будинку № 44 в районі залізничного вокзалу. Там знають, куди передати далі».

Увечері жінки ще раз обдивилися пальто, добре його склали і помістили в мішок, накрили двома парами ношеного жіночого взуття та двома жіночими кофтами (теж не новими); у кути мішка я кинув по цибуліні, кінці зв'язав мотузками — вийшов рюкзачок. О 8-й годині ранку я вже був біля 44-го будинку і передав пальто. Мене нагодували — дали склянку молока та чверть коржика. Я подякував і пішов. Ішов так, щоб не нарадитися на небезпеку. Ворог з німецькою точністю о 10 годині робив планові облави в людних місцях: на базарах, вокзалах, жвавих вулицях тощо.

Загалом через два дні Василь Ілліч перед строем оголосив мені подяку і сказав, що шкіряне пальто доставлене за адресою, передане дружині командира Сизова і що його вже обміняли на харчі (там уже скінчилися продукти, на людей чекав голод).

Туфлі й кофти я віддав до «обозу» — завгоспові, ці речі вважалися інвентарем під виглядом обміну на продукти і потім поверталися на склад. Завдання я виконав без «аусвайса» — перепустки. Виявляється, це було дуже ризиковано, бо не лише радянські громадяни, а й окупанти знали: шкіряні куртки, а тим більше пальта, носили керівні працівники, а всі вони були комуністами.

Надалі ми завжди ходили з «аусвайсами», їх постачали підпільники, які працювали в міських та сільських управах. За окупації виконання завдань та доручень — і в загоні, і в підпіллі — було багато. Деякі з них залишились у моїй пам'яті назавжди.

Ходка на Тамань

У першій половині січня 1942 року мені сказали з'явитись у штабній землянці. Увечері, у призначений час, я прийшов до штабу. Там, окрім командира — Василя Ілліча, були ще дві людини: одна в цивільному, інша — у формі офіцера. Офіцер поклав переді мною на столі дві карти — справжню й контурну (ніяких назв — на білому аркуші самі рисочки). Потім кілька

разів поставив точки на обох картах. Далі справжню карту прибрали та попросили, щоб я позначив ці точки на контурній.

І так кілька разів протягом години, вони двічі-тричі перекурювали, а я думав, що означає ця гра. Уранці мені знову влаштували перевірку. Офіцер, який мене екзаменував, дійшов висновку, що в мене чудова зорова пам'ять.

Того ж дня разом із провідниками я побував неподалік Балаклави, куди німці та румуни стягували війська та техніку. Завдання в мене було конкретне — порохувати, скільки приблизно коней з великими копитами, скільки гармат зі стволами малого та великого калібру, скільки бараків для солдатів у сіро-мишастих шинелях (німців) і скільки для жовто-болотних (румунів). Потім усе це я показував на пальцях.

Після моїх відомостей у штабі довго щось рахували, про щось навіть сперечалися, перепитували мене і нарешті на третій день вкотре перевірили мою зорову пам'ять на контурній карті. Я знову взяв свій рюкзачок, поклав у нього речі для обміну (така «легенда»), і вночі мене провели з Керчі до Тамані. З Тамані мені періодично світив «маячок», щоб я не втрапив напрямку.

На Великій землі мене зустріли, похвалили, нагодували, напоїли гарячим трав'яним чаєм. Поки я пив чай, штабні офіцери розгорнули такі самі карти, і я пальцем позначив точки, що запам'яталися. Мені сказали, щоб я спав до вечора, а коли стемніло, провели назад. Повертаючись, я трохи збився зі шляху. Оскільки постійно світили прожектори, доводилося зупинятись і завмирати. Через ці зупинки я помилився приблизно на пару сотень метрів, тому тих, хто мене зустрічав, знайшов через 15-20 хвилин. Була домовленість, що в разі непередбачених обставин не мене шукають, а я шукаю. На Тамані було навпаки.

Коли я повернувся до загону, Василь Ілліч наказав мені відпочивати. Наступного дня, годині о 15.00, він прийшов і сказав: «Зараз почнеться, а ти завтра підеш туди ж, де був до ходки на Тамань, і подивисься, як попрацювала таманська сторона».

Рівно о 16.00 за годинником Василя Ілліча (у нього був годинник-компас з величезним циферблатом) почалося. Те, що гуркотіло під Севастополем — Балаклавою, розляглося в нас у лісі. Це було щось страшне — з того берега та з повітря. Здавалося, що це поруч розриваються снаряди та бомби, що зараз посиплеться каміння, земля, падатимуть дерева. Ми

пригиналися, інстинктивно шукали укриття, хоча нам нічого не загрожувало.

Наступного дня ми з моїм другом Вовкою — його мама теж працювала в районному комітеті, і він теж відмовився їхати до села — вирушили на знайоме мені місце. Ми побачили страшну картину — там, де були бараки, залишилися руїни та вирви. І німці, і румуни (трупоноси) ще доправляли вбитих (поранених, мабуть, уже забрали, залишалися трупи коней, розбиті гармати тощо).

Ми вдавали, що збираємо гільзи та інші, якісь нікому не потрібні речі, фашисти на нас особливої уваги не звертали, або їм було не до нас. Та й ми трималися подалі від гріха, але так, щоб бачити та запам'ятати загальну картину. Загалом, весь цей квадрат 16 (1942) з умовною позначкою нагадував величезний мертвий простір, якесь неймовірне звалище. Ми повернулися на базу і про все розповіли.

За три дні на шиківанні командир від свого імені та за дорученням командування Червоної армії на Таманському напрямі оголосив мені подяку і сказав, що в результаті проведеної операції було знищено велике скупчення ворожих військ і зірвано ретельно підготовлену нацистами наступальну операцію.

А радист Амідов під великим секретом сказав мамі, що моє прізвище в поданні на нагородження є першим у переданому ним повідомленні на Велику землю.

Несподівані зустрічі

На початку 1942 року мені якось сказали, щоб я зайшов у штабну землянку. Увечері, у призначений час, я прийшов до штабу. Там, окрім командира загону Василя Чорного, було ще двоє людей. Один із них був у цивільному, інший у формі офіцера Червоної армії.

Офіцер поклав переді мною на столик дві географічні карти: одна звичайна, а інша контурна (жодної назви немає — на білому аркуші самі рисочки). Потім кілька разів позначив зернами сочевиці точки на обох картах і сказав, щоб я ці точки запам'ятав. Потім він справжню карту прибрав і попросив, щоб я відзначив крапки, що запам'яталися на контурній карті. Ця дія була повторена кілька разів протягом години.

Штабісти виходили перекурювати, а я думав, що означала б така гра?

Уранці мені знову влаштували перевірку. Офіцер, який мене екзаменував, дійшов висновку, що в мене чудова зорова пам'ять. Я отримав усі інструкції та настанови, як поводитись у тій чи іншій непередбаченій ситуації.

Цього ж дня провідники показали мені дорогу, і я опинився недалеко від Балаклави, куди німці та румуни стягували війська та техніку. Завдання у мене було «просто» — запам'ятати все до найменших дрібниць: скільки приблизно коней з великими копитами (це возовики), гармат зі стволами малого і великого калібру (все це було замасковано, але кінчики стволів були видні, я потім показував їх на пальцях). Потрібно було дізнатися, скільки бараків для солдатів у сіро-мишастих шинелях (німців) і скільки для вояків у жовто-болотних (румунів).

За розповідями покійної мами, після мене ще раз посилали розвідників. Таким чином, мої спостереження було підтверджено. І лише після цього було складено схему і місце скупчення ворожих військ.

Після отримання підготовлених мною відомостей штабісти ще довго щось рахували, сперечалися, перепитували мене і на третій день знову перевірили мою зорову пам'ять на контурній карті.

А на ранок я взяв свій рюкзачок, поклав у нього речі для обміну (це така «легенда») і все. Крім аусвайса (перепустки) — ніяких паперів, усе в голові.

За визначенням цього разу завданням мені довелося дістатися Карасубазара. Не розповідатиму, якою була ця дорога, просто скажу, що вона була дуже складною. По-перше, регулярний транспорт, звісно, не ходив. По-друге, потрібно було оминати патрулі, людні місця, облави. І водночас треба було прийти вчасно.

Район зустрічі я знайшов швидко, двічі пройшов провулками — туди й назад. Вивчив територію ґрунтовно (як інструктував офіцер у штабній землянці). Зустрічалися поодинокі перехожі, а одного хлопця я зустрів двічі — уперше він ішов з дівчиною, а вдруге, повертаючись звідкись, уже був сам.

Коли ми зустрілися повторно, він спочатку пройшов повз, а потім обернувся і запитав, якого біса я тут вештаюся, що мені потрібно. Я спокійно сказав, що в мене хвора сестра і я хочу дещо з її речей обміняти на кукурудзяне або пшеничне борошно, щоб спекти коржі і нагодувати її.

Він ще раз оглянув мене з голови до ніг, показав на подвір'я з дерев'яними воротами та хвірткою і сказав, що там живе дегірменджі (мірошник) — може, він чимось допоможе.

Так і сказав: чимось допоможе. Він теж зайшов у двір і запросив мене, попередивши, що собака прив'язаний, а сам пішов, не попрощавшись.

Біля входу до будинку мене зустріла дівчина, яка була тоді з хлопцем. Вона назвалася Аміде — дочкою мірошника. Загалом, обмін у нас відбувся вдалий — мені дали близько трьох кілограмів кукурудзяного борошна та близько двох кілограмів пшеничного. А на кофту навіть не глянули. Сказали: обміняєш ще раз.

Мене почастували к'атламою (м'ясний рулет, приготований на пару), а потім мірошник сказав Аміде, щоб вона провела мене до рогу провулка. Не доходячи до рогу, Аміде порадила мені зайти у двір будинку з високим парканом. Я з самого початку, коли вивчав ходи та виходи, звернув увагу на високий паркан та ковані залізом ворота. Тим часом Аміде сказала: «Заходь, не бійся, собака там на ланцюгу», — попрощалась і пішла, побажавши мені вдалого обміну.

Назустріч мені вийшов дідусь (спочатку так здалося) з чорною борідкою, невисокого зросту. Він мені когось нагадував, до того ж, близьку людину. Він підійшов, обійняв мене і запитав: «Танимадин'ми⁴ мені (не впізнав мене)? Це дуже добре, це дуже добре», — повторив він кілька разів. Як виявилось, «дідусем» був мій Ферамуз емдже (рідний брат батька). Востанне я бачив його в 1938 році, коли він приїжджав до нас із Сочі, де жив з 1927 року, у відрядження.

Він засміявся і сказав, що знову приїхав у відрядження, але в нього дуже мало часу. Дядько Ферамуз зробив знак хазяїнові будинку, і той виніс контурну карту — таку, яку я бачив у штабній землянці. Я витяг з кишені сочевички і позначив ними дві точки. Дядько довго дивився, ніби фотографував карту очима, потім її прибрали.

Мені дали в дорогу листовий коржик із цибулею. Ми попрощалися, і я пішов. Коли я дійшов до рогу, озирнувся на всі боки і побачив уже знайомого хлопця. Ми помахали один одному. До самого виходу з міста я відчував, що він здалеку супроводжує мене. І це справді було так, він цього ніби й не приховував, а я чомусь почував себе у відносній безпеці.

4 н' - носовий звук [ŋ]

Післямова до «Зустріч»

Минуло багато років. Так сталося, що через переслідування з боку влади за активну участь у національному русі нашої родині довелося терміново залишати Узбекистан. Продавши за безцінь у 1967 році будинок, ми після довгих поневірянь зупинились у Ферамуз емдже, неподалік Сочі, в містечку Дагомис. Там жили кілька сімей кримських татар, які також не змогли прописатися на Батьківщині. Вони приїхали сюди, знайшли роботу в Дагомиському чайрадгоспі й почали облаштовуватися. Усе ж таки ближче до Криму.

Так ось, до когось із них із Середньої Азії в гості приїхав родич — Нурі Халілов. Дізнавшись, що тут живе дядько Ферамуз (він же Федір, він же Федір Захарович, він же Осман), Нурі аг'а (аг'а - звернення до старшого чоловіка) здивувався і дуже зрадив. Він захотів зустрітись з Ферамуз емдже. Сказав, що їм є що згадати. І коли ми всі зібралися за філіжанкою кави (і не тільки кави), вони згадали про Зуйські ліси.

За завданням Краснодарського підпілля та армійської розвідки дядька Ферамуза закинули до Зуйського партизанського загону. За збігом обставин у цей період фашисти прочісували ліс, тож загону довелося прийняти бій.

Коли настало тимчасове затишшя, Ферамуз емдже залишив своє «гніздечко» і пішов надавати допомогу пораненому партизану, який був за 100 метрів від нього. А коли повернувся, побачив у себе молодого хлопця-партизана. Фермуз попросив, щоб той негайно звільнив «хатку», але потім, пошкодувавши його, сказав: «Ми не такі великі, місця вистачить обом».

Згодом дядькові Ферамузу треба було піти з лісу, і він, ідучи, подарував Нурі Халілову трофейний автомат. І вже потім, коли він вийшов із лісу, відбулася наша «випадкова зустріч», про яку я розповідав вище.

...У травні 1989 року, до Дня Перемоги, за завданням на той час Сочинського міськкому КПРС, у Ферамуза взяла інтерв'ю, його показали по телебаченню. У газеті «Чорноморська оздоровниця» розповіли про нього як про розвідника — бійця невидимого фронту. Згідно з архівними матеріалами, в нарисі було викладено, як він серед білого дня під виглядом скривдженого радянською владою адигейця проник на приймач до бургомистра Краснодару і під загрозою підірвати себе

в кабінеті, забрав списки людей, яких мали викрасти до нацистської Німеччини, а також інші цінні документи. Він розгорнув поли кожуха, показав бургомістрові пояс, обвішаний гранатами, і сказав, що має піти звідси живим.

Усі фотографії, документи, газетні матеріали я здав до нашого національного музею. У серпні 1980-го у віці 70 років Ферамуз емдже помер. Він був похований з усіма військовими почестями на Центральному цвинтарі Сочі. Про свої подвиги він розповідати не любив. Казав лише: «То була моя робота, що про неї розказувати?». Та й у нашому роду це не дуже віталася. Теми війни, депортації — насильницького виселення 1944 р., наскільки можна, не згадували. Не хотіли ятрити рану.

Під наглядом Алуштинської поліції

Навесні 1942 року, після серії значних втрат, німці зрозуміли, що підпілля — це серйозна сила. Ворог почав прочісувати ліси, де були партизани. Так ми потрапили під мінометний обстріл. Нас буквально накрило мінами. Мама дістала поранення в ногу, я був контужений. Продовольчі та матеріальні бази (схованки) були знищені. Почався голод, у багатьох були відморожені кінцівки.

Практично не було зв'язку, рація знищена. Командування прийняло рішення: «обоз» — жінки, діти, поранені — повинні розсіятися по селах, облаштуватись у родичів, знайомих, близьких, просто надійних людей і перейти на підпільну роботу. Усі, хто був розподілений за осередками, отримали явки та паролі. Нашому осередку, який очолювала мама, потрібно було пройти маршрутом Отарчик — Бахчисарай — Сімферополь — Алушта.

У Хатідже апте Баїр (апте - звернення до старшої жінки) своя велика родина. У неї переховувалися її родичі з дітьми, а тут ще й ми. Ця сім'я ділилася з нами останнім шматком хліба. Хатідже апте ламала коржик на чотири рівні частини і нарівні зі своїми дітьми годувала нас.

Нам залишалося пробути ще кілька днів. Але партизансько-підпільна «пошта» донесла, що німці обходять двоє з метою виявлення тих, хто з різних причин ховається, і розпочнуть із сіл, розташованих близько до лісу.

О 4-й годині ми залишили гостинний будинок Хатідже апте, а о 10-й годині, як ми потім дізналися, німці оточили село.

Якби ми не пішли, усі були б розстріляні. Нацисти так карали жителів, щодо яких мали сумніви. А було й так, що всіх зганяли до комори і спалювали живцем, як у селі Улу-Сала. Вийшло, що ми й самі врятувалися, і не наразили на смерть велику родину Хатідже апте.

Після Отарчика, Бахчисарая, Сімферополя — це була весна 1942 року — нарешті дісталися Алушти. Ми із сестрою Мунівер, іноді з мамою ходили по селам і розповсюджували листівки. За плечима в нас були мішечки з деякими речами, в основному, з ношеним одягом і взуттям, нібито для обміну на харчі — хліб, картоплю. Власне, ми так і робили. Іноді справді вдавалося дещо обміняти.

В Алушті ми жили в родичів батька на вулиці Салгірній, будинок 46. Сюди ж попрямував і сам батько, який під Севастополем був поранений і потрапив у полон. З полону він втік з другом Михайлом Поповим — ми його називали дядьком Мишком.

Дізнавшись про наше місцезнаходження, батько якимись неімовірними шляхами теж прийшов до Алушти. Він відпустив бороду і був важко впізнаваний. Але на третій день його заарештували та посадили до гестапівської катівні.

До нас прийшли з обшуком, але нічого не знайшли. У мене перед цим було 150 листівок. Я встиг скрутити всю пачку в трубочку, засунути її в літрову банку, загорнути в шматочок парашутного шовку і закопати у дворі біля туалету. Після закінчення війни, під час азійського заслання, в нашій сім'ї про це згадували щоразу в День Перемоги.

Мені вдалося зберегти протокол обшуку, листівки й аусвайси. Усі ці документи як цінні реліквії передав до нашого кримськотатарського Музею мистецтв.

Батька довго тримали і мучили в катівні гестапо, але не знайшли ані «відомостей, що його ганьблять», ані «потрібних» свідків, а потім підпільники, які працювали в міській управі, допомогли його звільнити.

На руки йому видали «вовчий квиток» — документ, за яким ми зобов'язані були протягом 24 годин покинути Алуштинський район. Щиро кажучи, нам цього і треба було. За допомогою партизанів та підпільників нас переправили до Євпаторії в розпорядження тамтешньої підпільної організації.

«Добровольці»: як це було

Керівником Євпаторійської підпільної організації свого часу був чоловік на прізвище Єрьомін або Єрьоменко, точно не пам'ятаю. Бачив його лише один раз і то здалеку. Він був у кримському (кримськотатарському) національному одязі — на голові наш ковпак, а на ногах постоли.

На його розпорядження нас пересадили на іншу підводу і привезли до татарського села Ташке. За 11 кілометрів від Кезлева (Євпаторії) було село Ташке, де жили здебільшого росіяни (в оригіналі «русские»), а на 12-му кілометрі від міста — Ташке татарське. Тут із росіян (в оригіналі «русских») була лише одна родина Ілліченка — родина дядька Яші.

Підпільний осередок складався з п'яти сімей: нашої, Ілліченка, коваля Абдувелі ахай (дорослий чоловік), Ібраїмових (її голова був одночасно старостою) та Іслямових.

Два рази на місяць до нас приходила людина. У старій комірчині вона залишала невелику торбу з листівками та газетами (здебільшого «Червоний Крим»).

Листівки та газети ми забирали і, як могли, розповсюджували, натомість клали до торби різні місцеві офіційні видання (газети, інформаційні листки, що видавалися російською та кримськотатарською мовами під суворим контролем нацистської цензури). Тому штаб партизанів та підпільників знав усе, що роблять німці на підконтрольній їм території. За словами комісара Василя Ілліча Чорного, такий обмін інформацією приносив велику користь під час ухвалення важливих рішень щодо боротьби з окупантами.

Людину, яка відповідала за пошту, я жодного разу не бачив в обличчя, тільки ззаду. Кілька разів до торби мама клала коржіки.

Партизани та підпільники постійно завдавали неабиякого клопоту ворогу, тож на боротьбу з ними відкликалися з фронту німецько-румунські частини. Крім того, німці вирішили оголосити «добровільну мобілізацію»: у газетах та інформаційних листках з'явилися повідомлення про створення і формування добровольчого батальйону.

Насправді ніякого батальйону поки що не було, а ось до співпраці німці постійно закликали. Але на ці заклики відгукувалися одиниці — здебільшого ті, хто наприкінці 1920-х

і в 1930-ті роки був, як то кажуть, скривджений радянською владою. Серед них були люди різних національностей, оскільки під жорна сталінських репресій потрапляли, зрозуміло, не лише кримські татари.

Водночас у міських та сільських управах працювало чимало наших людей. Вони дуже допомагали з придбанням перепусток, надавали у потрібний час важливу інформацію.

Фашисти, зрозумівши, що із формування добровольчого батальйону нічого не вийде, пішли на інший крок. Наведу приклад, як це було в селі Ташке, що, за нашими спостереженнями та наявними відомостями, відображало загальну для Криму картину. Забігаючи наперед, скажу, що в той важкий час нам вдалося дуже багатьох попередити і врятувати від такої «мобілізації».

Татарське село Ташке мало чим відрізнялося від інших населених пунктів Євпаторійського району та й усього степового Криму. Складалося воно із 46 дворів. На в'їзді до села з євпаторійського напрямку був колодязь, де весь день ходив по колу кінь і качав воду. Вона зливалася в дерев'яні чани (спеціальні ємності), звідки її розбирали для задоволення потреб людей та тварин.

Якось до криниці підїхали дві криті брезентом автомашини — одна з порожнім кузовом, а друга — з німецькими автоматниками. Вони вискочили з вантажівки і взяли село в кільце. У цей час підїхали 10-15 мотоциклів із візками та встановленими на них кулеметами. Мотоциклісти розташувалися між автоматниками.

Таким чином, Ташке виявилось повністю оточеним. Причому в село пропускали, а із села нікого не випускали. З кабін машин вийшли офіцер, хтось із молодших чинів і фельдшер.

Суворо, з німецькою акуратністю, у шаховому порядку ці троє почали заходити на кожне подвір'я та змушувати всіх вийти з дому. Наказ повторювали кілька разів у рупор російською. Мета — відібрати чоловіків віком від 18 до 50 років.

Усіх, кого відібрали, поставили в шеренгу та почали огляд. Офіцер стеком вказував на людину, вона називала ім'я, прізвище, вік. Молодший офіцер записував, фельдшер заглядав до рота, вух, перевіряв очі, оглядав руки, ноги тощо.

Далі в супроводі конвоїрів селяни сідали до машини. З того моменту будь-який їхній контакт із близькими був заборонений.

У Євпаторії чоловіків розміщували в довгих бараках, за ключим дротом. Після неприємної антипедикульозної обробки (на вошивість) весь одяг цих людей спалювали, натомість видавали німецьку форму, зняту з убитих. Вона була чиста, але із запраними кривавими плямами. У цьому одязі люди мали кумедний вигляд, адже рідко кому підходив розмір — комусь рукави короткі, а комусь довгі, також і штани — на комусь висіли мішком, а на комусь були обліплі.

Після місячної муштри та карантину нацисти використовували так званих добровольців проти партизанів. Перед тим, як прочісувати ліс, німці накривали нас мінами, а потім ішли рядами. У перших лавах гнали селян із трофейною зброєю. Далі, через якийсь інтервал, йшли ряди румунських солдатів і лише потім — німці.

Таким чином, першими під вогонь партизанів потрапляли «добровольці», що йдуть у передньому ряду, а далі румуни. «Арійських» вояків німці берегли до останнього моменту облави чи бою.

Це вже потім (за таємною домовленістю — адже «по різні боки барикади» були односельці, друзі, родичі) партизани перший залп робили в повітря, і так звані добровольці падали на землю, а під наступний прямий обстріл потрапляли румуни та німці.

Після таких операцій у «добровольців», що залишилися живими, відбирали трофейну зброю. Їх використовували на різних роботах — від патрулювання і до будівництва оборонних споруд, риття окопів тощо.

Чому я так докладно про це розповідаю? Справа в тому, що це було одним із дуже важливих завдань нашого осередку — скрупульозно вивчити рух цим ланцюжком на місцях, усе побачити, поговорити з людьми і скласти докладний звіт. Василь Ілліч казав, що після невеликого коригування цей документ вирушав на Велику землю.

Тим часом ворожа пропаганда з газетних шпальт і радіо повідомляла, що батальйон добровольців сформовано. Навіть публікувалися липові, сфабриковані фотографії людей різних національностей.

Згодом, підбиваючи проміжні підсумки роботи підпільників, керівництво штабу заявило, що плани та дії нацистів щодо організації та використання добровольчих батальйонів зазнали краху. Особливо після того, як так звані добровольці групами і поодинокі почали поповнювати партизанські лави.

Ще в перші місяці депортації, будучи хлопчиком 14-15 років, я хотів написати про ті 19 днів і ночей, прожитих у смердючому скотарському вагоні, як ми його називали — вагоні смерті, що прямував маршрутом Кезлев (Євпаторія). Але мама Хатідже (Аллах рахмет ейлесін — нехай упокоїть її душу Аллах) категорично заборонила мені це робити. Напевно, тоді це було правильно, бо я все одно не зміг би опублікувати свої записи. Ба більше, я міг наразити на небезпеку всю родину. За таке можна було потрапити до таборів, і надовго.

Сьогодні, коли мені вже за 80, я вважаю, що просто зобов'язаний це зробити!

І ще. Коли я думав про ці 19 днів і ночей, мені здавалося, що я сяду й одразу напишу все, оскільки пам'ять у мене, як казали у школі вчителі, а в партизанському загоні наш комісар Василь Ілліч Чорний (атеші енгіль олсун — вислів про гідну людину, яка померла) — була ідеальна, особливо зорова.

Як я помилявся! Виявляється, мати гарну пам'ять — це ще не все. Треба вміти перенести на папір усе пережите. Тому я дуже вдячний моєму другові, професіоналу своєї справи, редактору нашої газети «Кирим» Бекіру Мамуту, який наполегливо просив мене написати про ті страшні дні так, як я це пам'ятаю і, звичайно, як це було насправді.

Що я і спробував зробити. Дуже шкода, звичайно, що не зміг вберегти той щоденник, у якому все було відображено з найменшими дрібницями. Але записи якимось чином допомогли мені сьогодні. Кожна доба пекельних мук тих сотень, тисяч людей, цілих народів обов'язково має бути, як кажуть історики, задокументованою. У цьому випадку йдеться про наш корінний кримський народ...

Перш ніж писати про 18 травня 1944 року, хочу згадати про те, що було напередодні. Справа в тому, що 13–14 травня на в'їзді до села біля колодязя розташувалася військова частина, а 17 травня, десь близько четвертої години пополудні, до нашого напівбудиночка-напівземлянки в Ташке прийшли старший лейтенант і солдат, обидва з автоматами. Офіцер, побачивши у дворі на мотузці випрану білизну, звернув увагу на те, що вона вже висохла і її можна прибрати. При цьому він багатозначно зауважив, що мама дуже добре вчинила, виправши білизну.

Ми пригостили військових кавою власного приготування зі смаженого (або навіть пересмаженого) ячменю. Вони почастувалися, подякували та пішли. О п'ятій-шостій вечора — було ще видно, — до нас прийшли чоловік і дружина Ільченки, соратники по антифашистському підпіллю. У татарському

Ташке (село не збереглося) це була єдина російська (в оригіналі «русская») родина. «Дядько Яша», як ми звали його конспіративним ім'ям, приніс із дружиною пів мішка сухарів, готову до варіння курку. Вони поводитися якось незручно, ніяк не могли пояснити мети свого візиту і чому раптом принесли продукти. Прощалися, ніби вибачаючись.

18 травня 1944 року

18 травня 1944 року о 6-й годині ранку до нас постукали. Увійшли старший лейтенант, який прихоридив напередодні, та два солдати. Офіцер зачитав нам ухвалу Державного Комітету Оборони. Від себе додав, що надає нам окрему бричку. «Беріть усе істівне, що у вас є, постіль та речі, необхідні в дорозі. Солдати та їздовий завантажуть усе, що ви скажете та захочете взяти». Мама пересувалася тільки з моєю допомогою. Незадовго до вигнання нацистської армії вона дістала поранення під час «прочісування» німцями лісу — у неї була прострелена нога. І після цього ми з групою партизанів дві доби пролежали у снігу. Тоді багато хто пообморожував кінцівки. У нас, крім харчів та ліжка, і брати не було чого. Тому з дозволу старшого лейтенанта я побіг до сусідів і сказав, щоб вони довантажили нашу бричку своїми пожитками. Іншим у селі давали одну бричку на три сім'ї. Тож ми для влади були «пільговиками». Солдати-загальновійськовики, звісно, мали зброю. Поводилися вони стримано. Навіть допомагали, якщо бачили таку потребу. Вони звикли бачити перед собою ворога. А тут жінки, старі, діти, чії батьки такі самі, як і вони, фронтовики. Було враження, що солдати не зовсім розумі-

ють, навіщо вони це роблять. Їм було ніяково «воювати» з німечинами співгромадянами.

А ось заганяли людей до вагонів уже інші солдати — агенти НКВС. Їх, мабуть, твердо переконали, що перед ними закляті шпигуни та зрадники. Вони поводитися не те що хамовито, а дуже грубо. Я бачив, як деякі розмахували прикладами своїх карабінів. Від їхнього дикого крику, лайки та лихослів'я, яке становило основу мови, в'янули вуха та ціпеніло тіло... Загнали нас швидко — що там 15–20 бричок з людьми та мізерними пожитками. Було видно, що ми перші. З Євпаторії до Сімферополя ми їхали чотири години. Часто зупинялися та пропускали зустрічні порожняки — порожні потяги. У Сімферополі було «сортування». Вагони то чіпляли, то від'єднували, тягали сюди-туди. Нарешті десь о третій дня ми виїхали на північ, у бік Джанкою. Я спочатку рахував, скільки разів ми зупинялися, а потім збився з ліку. На зупинках усі двері були зачинені наглухо. Нікого не випускали. Ми спробували хоч трохи розсунути двері вагона, щоб впустити світло й повітря, але марно. У клямку були просунути шплінти у вигляді товстих зігнутих цвяхів, обмотаних дротом, до яких ми не мали доступу. У Джанкої дозволили протягом 10 хвилин зробити запаси води. Але така можливість була не в усіх — не кожен захопив

придатну для цього ємність. Коли нас «сортували» в Сімферополі, мені на руїнах біля вокзалу вдалося роздобути чотири палені цеглини. Надалі вони правили нам за вогнище. Кожна сім'я по черзі протягом усіх 19 днів шляху, коли це дозволяли робити, брала цеглини і, встановивши зверху казанок, розпалювала вогонь. Часто доводилося поспішати, щоби не відстати від поїзда. Зазвичай недоварену їжу забирали гарячою, обпікаючи руки.

Першу ніч ніхто не спав. Дорослі все говорили й говорили. Запитання були одні й ті самі: куди везуть, скільки їхатимемо, чи даватимуть воду, чи годуватимуть, як бути з недужими, адже у вагоні були дві тяжкохворі літні жінки та один старий. Крім того, дві молоді мами і одна вагітна. Але хто з нас, жертв злочинного свавілля, міг у ті дні відповісти на ці життєво важливі, фатальні запитання?..

Загалом у вагоні було 64 дорослих та 18 дітей. У першу добу руху ми, хлопчак, за дорученням старших, вирізали ножами в кутку вагона дірку в підлозі і, відгородивши це місце простирадлом, влаштували туалет. Пізніше простирadlo довелося зняти, щоб загорнути одного з покійних, а замість великого полотна повісити якусь непоказну ганчірку. Люди тоді вже трохи звикли одне до одного та до умов. Та й вагонна темрява робила простирadlo більш потрібним у святій справі поховання померлих.

19 травня 1944 року

Рано-вранці двері вагона розсунули конвоїри — солдат і офіцер. Вони дали два аркуші паперу, хімічний олівець і сказали, щоб ми склали список усіх присутніх. Ми попросили офіцера залишити двері прочиненими, бо у вагоні було темно. У кутках були чотири заґратовані віконця розміром приблизно 50 на 30 сантиметрів. Поки військові розмовляли з людьми, я спитав дозволу відправити малу нужду, вдавши, що мені несила терпіти. Номер мій вийшов. За цей час я порахував, скільки всього вагонів. Їх було 41. Попереду був тепляк — спальний вагон для охоронців. Наш вагон був сьомим. Вагони чергувалися: один з відкритим тамбуром, де перебував вартовий, інший без тамбура, тобто без конвою. Конвоїри змінювалися кожні 12 годин. Тому вступити в контакт із ними було складно. Та все ж нам це вдалося, але згодом.

19 травня за розпорядженням начальника ешелону ми вибрали щось на кшталт ради вагона: старосту, — нею стала моя мама, писаря — це я і ще двоє хлопчаків, молодших за мене на рік-два. За годину список був готовий, але він надовго залишився неза-требуваним.

А ми розмірилися. Думали, за списком будуть давати їжу, воду, виявляти хворих і надавати їм екстрену допомогу... І взагалі, розмірилися далі нікуди. Цього дня більше не приходили, до вагонів ніхто не заглядав. Єдине, коли була зміна варти, нам зачинили двері. Але до цього мені ще раз вдалося порахувати вагони та дізнатися наше місце у составі. Це було добре видно на поворотах від паровоза до останнього вагона. А вранці потяг стояв десь у степу, неподалік якогось містечка, бо вдалині було видно семафор.

У когось із хлопців випадково виявився шматочок крейди. Тож уся площа вагона була умовно поділена на прямокутні секції для кожної сім'ї — залежно від її кількісного складу. Два віконця з ґратами були «закріплені» за нами, хлопчиками, а до двох інших доступу не було, бо там не було настилу.

Ніч проти 20 травня минула дуже неспокійно. Діти плакали, хворі та старі стогнали, щось говорили, марили, просили допомоги в Аллаха. Що й казати, це був глибокий стрес, потрясіння неймовірної сили. Свідомість відмовлялася раціонально сприймати те, що сталося.

20 травня 1944 року

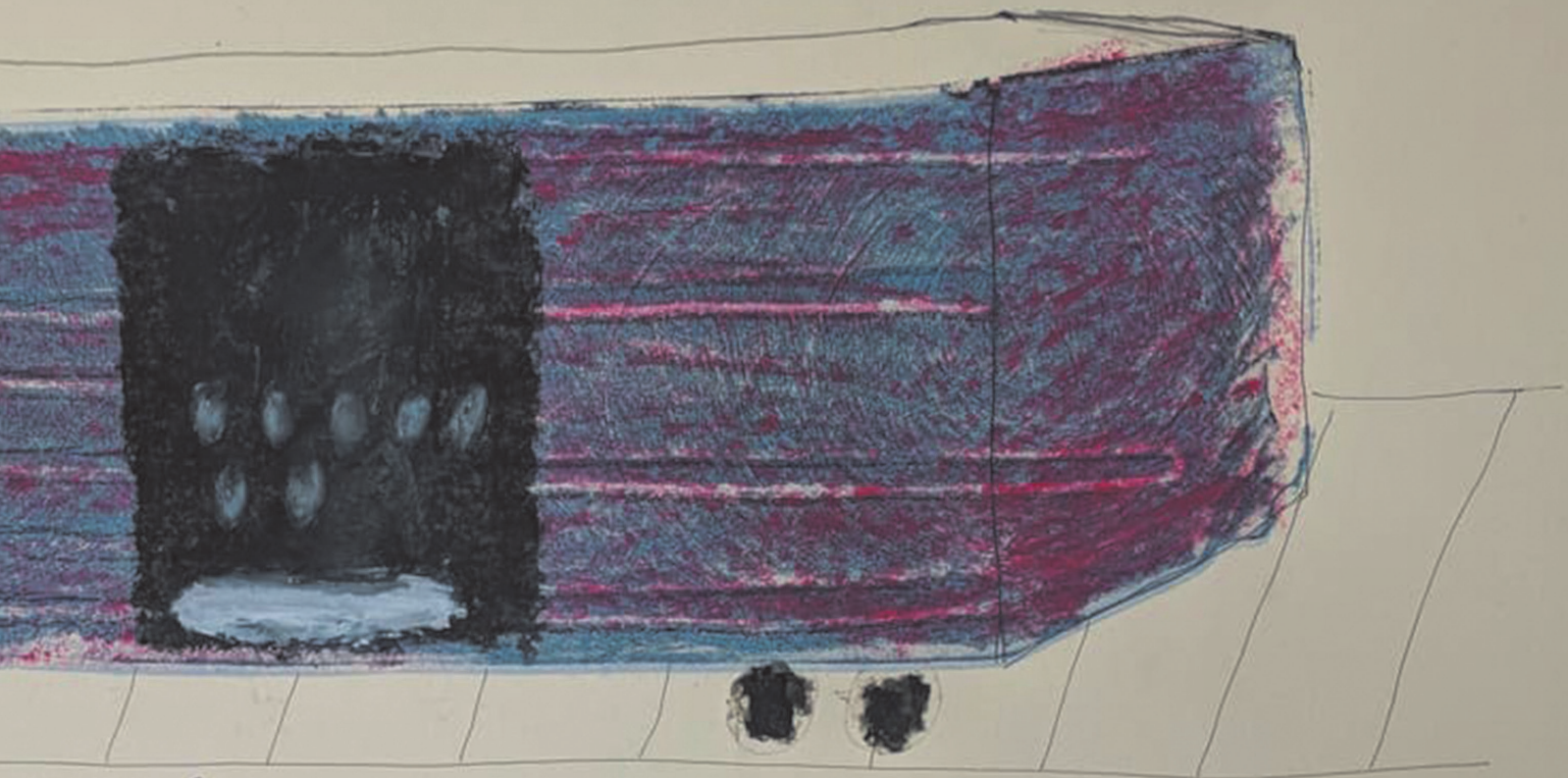
День розпочався з того, що прийшли офіцер, солдат та літня жінка-фельдшер, яка запитала, чи є хворі. Вони записали те, що їм сказали, і пішли, залишивши надію, що ставлення до нас покращиться.

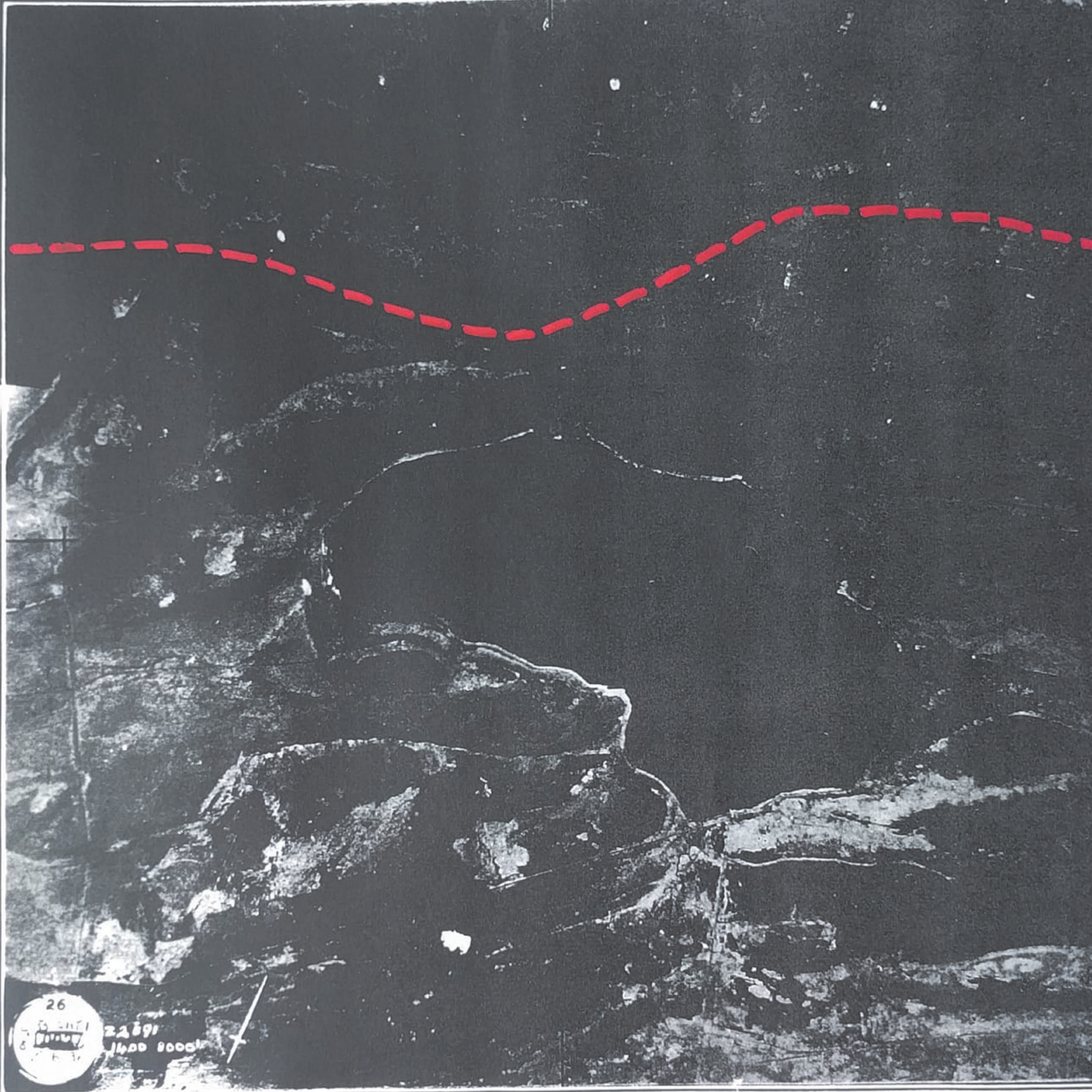
Мама (рахметлі анам — покійна мати) показала кілька аркушів чистого паперу і тихо звернулася до мене з проханням зібрати в сусідів по вагону ще кілька листків, зшити їх і почати вести щось на зразок щоденника. Мені вдалося це зробити, оскільки зошити цінувалися і багато хто взяв їх із собою.

Я почав до дрібниць і в чомусь по-дитячому акуратно записувати найважливіші з мого погляду події за день. Крім того, на внутрішній дерев'яній стійці коробки дверей я своїм складаним ножичком, яким дуже дорожив, щодня робив зарубки. Так мною було зроблено 19 зарубок. Це означало 19 болісних днів шляху, який у нашому випадку виявився дорогою до Середньої Азії.

Весь день минув в очікуванні, що нам принесуть їжу та воду. Але настала ніч, більше ніхто не приходив. Після ранкового візиту офіцера та фельдшера двері весь час залишалися зачиненими. Їли те, що встигли взяти із собою. Люди не знали, наскільки довгою буде дорога, тому до свого убогого продуктового запасу ставилися дуже дбайливо, раціон був гранично економним. Що говорити про дорослих — діти недоїдали... Чергова ніч кошмарів — інакше її не назвеш — нарешті минула. Настав ранок.

26

2189
1400 0000

21 травня 1944 року

Близько шостої години ранку ми зупинились на якійсь невеликій станції. Але при цьому я нарахував чотири запасні залізничні колії. Наш состав загнали в один із тупиків. В інші стали два поїзди, які йшли за нами через певний проміжок часу.

Двері відчинили лише в нашому составі. У флягах принесли борошняний суп — коричневу баланду. Годівля, що нагадувала догляд худоби, тривала близько години. Коли наш состав відправляли, було схоже, що готувалися «годувати» в'язнів — інакше й не скажеш — наступного.

У нашому составі переважно були люди з Євпаторії та кількох прилеглих сіл. Через ґратчасте віконце мені вдалося дізнатися, що поїзд, який іде за нами, везе бахчисарайців. Але не більше.

Ніч була ще гірша за попередні. На світанку померла старенька (хартанай). У неї роздувся живіт. Ми, підлітки та діти, зі страхом дивилися на її живіт і думали, що він ось-ось лусне.

Усі знали, що в неї було четверо синів і всі в цей час воювали з фашистами, а донька напередодні виселення поїхала провідати родичів. Так що 18 травня поряд зі старенькою нікого з дорослих не було, лише два 6-7-річні онуки. Залишаючись до останніх хвилин життя притомною, вона тихим голосом просила земляків про одне — не залишати її онуків непризволяще і допомогти їм знайти матір...

22 травня 1944 року

Приблизно о десятій ранку двері відчинили конвоїри. Вони спитали, чи є померлі. Ми відповіли, що є. Конвоїри сказали, щоб ми залишили труп на насипі. Ми так і зробили — стареньку попередньо загорнули у простирadlo і зашили його. Старші прочитали молитву.

Через хвилин 20 состав рушив. І поки він потроху набирав швидкість, я встиг побачити, що з інших вагонів залишили схожі пакунки. Нарахував їх 16. У деяких були загорнуті діти...

Десь за годину-півтори ми транзитом, не зупиняючись, проїхали якесь велике місто. Я не встиг прочитати назву станції, так швидко їхав поїзд.

Білі пакунки вздовж залізничного полотна ще довго снилися мені. Удень, під час руху, коли нас везли в невідомі краї, я дивився у віконце і уявляв весь цей тривалий шлях залізницею, а вздовж неї — численні білі пакунки різної довжини...

Зараз мені за 80, і я досі дуже ясно і чітко уявляю цей шлях нашого прямування в нікуди, особливо епізоди — простирadlo, побачені мною 22 травня 1944 року. Після того дня я дав собі слово не дивитись на це страшне видовище. Хоча мимоволі доводилося спостерігати таку картину неодноразово: і 27, і 30 травня, і 1, і 3 червня. Але я вже не затримував погляду на білих пакунках і тим більше не рахував їх.

Наприкінці дня потяг зупинився на невеликій станції. Навіть не станції, а полустанку. Конвоїри знову відчинили двері і сказали, що поки паровоз заправляють водою, після спеціального сигналу можна піти та набрати два бідони води для пиття. І надалі теж, коли буде дозвіл, можна буде набирати в ці бідони воду.

Згодом раз на 3–4 дні ми набирали воду. За весь час руху, тобто за 19 днів, нам двічі запропонували окріп. За весь час чотири рази роздавали борошняну баланду. Одного разу дали хліб — 5 буханців на весь вагон. Щедрості та милосердя влади не було меж...

23 травня 1944 року

Цілий день їхали, ніде не зупиняючись. Проїжджали якісь великі населені пункти. Миготіли відкриті семафори, змінювалися станції. Состав зі свистом та шумом «пролітав» повз них, особливо не зменшуючи швидкості. Певно, така була настанова. За ніч поїзд разів зо два-три пригальмовував, але не зупинявся.

Найважливішим для нас було те, що ми вже знали напевно: нас не розстріляють. Усе інше було ніби вторинне. Хоча як сказати... Коли елементарно вода стає проблемою, коли повна невідомість — куди везуть, навіщо везуть... Наші розмови були про одне й те саме. Вечорами, щоб не заважати іншим і дотримуючись якоїсь обережності (всі пам'ятали, в якій країні живуть), говорили пошепки.

Про минуле життя — ні про хороше, ні про погане — не згадували. Уся стурбованість і страх були пов'язані із сьогоденням та майбутнім...

24 травня 1944 року

Близько 10 години ранку потяг зупинився. Конвоїри з шумом зняли клямки та дозволили розсунути двері вагонів. Солдати сказали, що стоятимемо близько години. Люди почали розпалювати вогонь. Ми розклали аж два вогнища. Варили картоплю, готували — у кого що було.

Мені вдалося познайомитись і навіть зблизитися з охоронцем нашого вагона. Він сказав, що їм не дозволено входити в контакт із «пасажирями», а розмовляти лише у виняткових випадках, коли, наприклад, треба забрати померлого.

Солдата звали Костянтин. Він був родом із Криму. У його ставленні до нас, у його словах прозирило неприховане співчуття. Костя пообіцяв не вставляти шплінт у засувку дверей вагона, водночас попередив, щоб ми не висувалися і не спускали ноги з вагона, особливо на поворотах. Це міг побачити старший офіцер (начальник поїзда), який регулярно робив огляд рухомого складу, і не просто покласти край такому порушнику, а й усіх, особливо конвоїрів, покарати.

Ми обіцяли Кості дотримуватися всіх застережних заходів і відчиняти двері повністю тільки тоді, коли потяг рухався по прямій. Ось так, майже цілий день, а тим більше вночі, їхали

з відчиненими дверима. До самого Ташкенту, коли чергував Костя, ми їхали, маючи нагоду дихати свіжим повітрям — навіть воно було даром за тих жажливих умов. Нас, на щастя, жодного разу не застукали. Ми, хлопчачки, були задоволені, що Костю не підвели.

25 травня 1944 року

Уночі померло двоє немовлят. Одне, виявляється, пішло у засвіти ще ввечері, але молода мати до ранку не випускала його з рук. Усю ніч вона просиділа з бездиханним малюком, чи то не бажаючи миритися з його смертю, чи то не постіпаючи прощатись, знаючи, що більше ніколи його не побачить.

Маля іншої, за віком старшої, мами довго і безперестанку то скиглило, то голосно заходилося. Після опівночі замовкло, а на ранок померло. Побачивши, як його загортають у матеріал, молода мати віддала і своє немовля...

До вечора потяг почав гальмувати і зупинився на якомусь роз'їзді. Виходити з вагонів не дозволили, але мені вдалося крізь щілину повідомити охоронця, що проходив повз, про смерть немовлят. Коли потяг рушив і почав повільно набирати швидкість, охоронець прибіг і сказав, що залишить двері відчиненими. Він наказав дочекатися, коли стемніє і поїзд поволі проїжджатиме довгим мостом через велику річку, і за командою на ходу викинути ці два білі пакунки у воду.

Молода мама, яка всю ніч тримала біля грудей мертвого малюка, постійно мовчала. Потім вона почала кричати й вимагати, щоб їй повернули дитину. Коли старенькі (бітайки) замотували трупи дітей у тканину, на зразок пелюшок, ми, хлопчачки, спостерігали за мамами померлих немовлят, намагаючись зробити так, щоб жінки цього не бачили.

Потім, коли з тамбура пролунала команда, ми також вишикувалися перед дверима й утворили непроникну «стінку», щоб ці мами, а також маленькі діти не бачили, як тільця викидали з вагона невідомо куди, у страшну темряву. Кинути згортки з тілами так, щоб вони впали в річку, було непросто. Вони могли не долетіти або вдаритися об прогони і потім лежати на мосту.

Молода мама ніби помітила це і, тужачи, почала примовляти: «Баламни к'айтарин'из!» (Поверніть мені мою дитину!). Потім вона пронизливо вигукувала щось незрозуміле і знову голосила. Звичайно, чути і бачити це для нас було шоком.

За два дні нещасну зняли з поїзда. Прийшли офіцер, немолода жінка-фельдшер та солдат. Фельдшер зробила візуальний огляд молодій мамі та сказала, що їй потрібно показати фахівцеві. Два дні по тому на черговій зупинці я побачив, як нещасну під руки завели до медпункту станції. Загалом туди відправили трьох хворих з нашого ешелону. Навряд чи вони потім повернулися до своїх родин чи земляків...

У вагоні з розмов бабусь я почув, що чоловіки обох жінок, які втратили діточок, у роки окупації були партизанами Зуйського загону. А коли у квітні Крим звільнили, приєдналися до наступальної Радянської армії та пішли воювати. У листах вони писали, що продовжують іти на Захід. Чи могли бодай припустити кримські бійці, що в цей час коїла влада, за яку вони проливали кров, з їхніми дружинами, дітьми, батьками? Якщо тільки побачити у кошмарному сні — і то навряд чи...

26 травня 1944 року

Цілий день їхали без зупинок. Добрі дідусі — к'артбалаар, і лагідні бабусі — к'артаналар у білих легких накидках-марамах читали молитви за померлими і просили Аллаха прийняти їхні безневинні душі. Згадували і живих, просячи для них милосердя.

Один дідусь — у традиційному національному кримському ковпаку, з білою бородою, глибокими зморшками, колоритною кипчацькою зовнішністю — хоч і тримав на колінах Коран, але читав молитви напам'ять. Він заворожливо хитав головою, ворухив губами, очі його були заплющені. Я дивувався, як він так довго шепоче, не зупиняючись, скільки знає, як він зміг стільки вивчити.

Мені здавалося, що він може переказати весь Коран. І справді, він читав священну книгу протягом кількох годин, навіть не гортаючи її. Тричі повторивши слово «Амін!», він

згортав Коран на тій самій сторінці, з якої починав. Ми всі підтримували його і теж повторювали «Амінь!». Наприкінці дня состав зупинився у степу. Вдалині було якесь поселення — схоже, невелика станція. Потім ми її проїхали, не зупиняючись. А тут, на місці зупинки, нам оголосили, що стоятимемо дві години. Тому всі, хто міг, почали розпалювати вогнище. Намагалися приготувати бодай щось з мізерного запасу. Під вагонами, насамперед діти, влаштовували туалет. Це, звичайно, дуже відрізнялося від справляння нужди у вагоні.

За дві години потяг рушив. Перед цим охоронці швидко зачинили всі двері. Увечері, коли почало сутеніти, наш ешелон на шаленій швидкості проїхав велике місто. Мерехтливі вогні здалися мені такими чужими, що звичайний інтерес побачити місто вдень згас разом з ними. Ешелон знову поринув у морок невідомості...

27 травня 1944 року

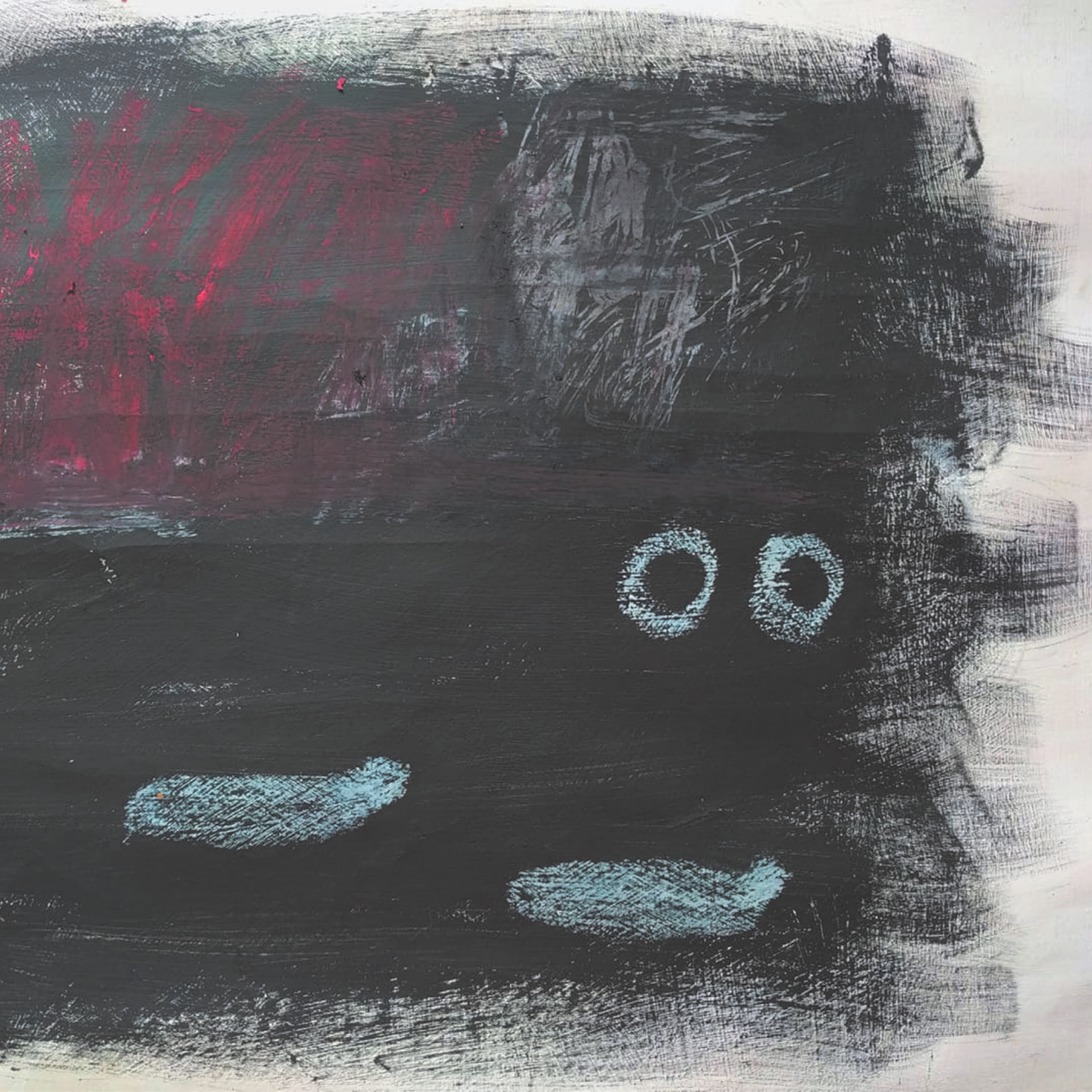
Сьогодні вранці помер один з тих благовидних дідусів — к'артбаба. Протягом 2-3 останніх днів ми, наче тимурівці в екстремальній ситуації, по черзі напували старенького з ложки, він уже майже нічого не їв.

Опівдні зупинилися на невеликій станції. Як завжди, не доїжджаючи до семафора, там, де розходяться залізничні колії. Двері всіх вагонів були відчинені. Офіцер і два солдати конвою, ідучи до хвоста поїзда, казали: «Якщо є трупи, покладіть їх уздовж залізничного полотна, з вагонів не виходити». На зворотному шляху ця конвойна група підганяла тих, хто ще не встиг заскочити у вагон, і зачиняла двері.

Весь цей день, як, загалом, і попередні, ми провели у якомусь страшному і гнітючому жалобному мовчанні. Тільки трохи чутно було, як білобородий к'артбабай під уже звичний стукіт коліс читає молитву. Навіть ми, галасливі хлопчачки, розмовляли пошепки.

Я знову, звичайно ж, мигцем, бачив не лише білі, а й сірі і навіть чорні згортки вздовж залізничного полотна. У пасажирів зловісного ешелону вже не залишалося білих простирادل та пелюшок, щоб огортати померлих близьких.

28 травня 1944 року

Надвечір пішов дощ. Дихати стало легше. Попередні 2-3 дні стояла рідкісна для кінця весни задуха. Можливість відчинити двері була для нас святом. Дощило майже весь день. Гуркіт грому часом нагадував бомбардування.

Двічі потяг пригальмовував, але не зупинявся. Увечері опинилися на якійсь невеликій станції. Конвойні дозволили чотирьом особам від кожного вагона сходити по окріп.

Нам, ослабленим підліткам, вдалося принести 15 літрів. Дорогою, тягнучи заповнений наполовину сорокалітровий бідон, ми покрикували один на одного. Боячись продірявити його об каміння, звинувачували напарника у слабкості.

Одна бабуся — к'артанай дістала зі свого паперового кулька якусь траву, подрібнила її руками і загорнула у клаптик подвійної марлі. У цей день ми пили чай. К'артанай назвала траву «чолю чайі». Я в житті ні до, ні після такого ароматного і приємного чаю не пив. Ця ж к'артана, щоб довершити свою неймовірно сердечну за тих умов, майже чарівну, справу, дістала звідкись із глибин баула скляну баночку, вкриту компресним папером й обв'язану ниткою, і почастувала дітей її вмістом, давши кожному по чайній ложці меду.

У подальші дні, аж до прибуття в Ташкент, ми мріяли про ту мить, коли нам ще раз дадуть окріп і ми зможемо попити бабусин ароматний чай з медом. Спекотна й задушлива погода лише стимулювала цю просту дитячу мрію.

29 травня 1944 року

Цілу ніч їхали без зупинок. Уранці прибули на велику станцію. Я нарахував вісім колій. На деяких уже стояли потяги — такі ж, як і наш, з товарними вагонами. Через вентиляційні ґрати (віконця) ми почали перемовлятися із сусіднім вагоном.

Там були люди з Фрайдорфського району. Вагон у них був такий самий, як і в нас, але їх там спочатку нараховувалося 104 особи. А на дванадцятий день залишилася 81 людина. Ми вжахнулися, уявивши, в якій тисняві й антисанітарії вони змушені перебувати. Адже в нас усі розмістилися по периметру вагона, а середина залишалася вільною — і не важливо, для чого, хоча б для циркуляції повітря.

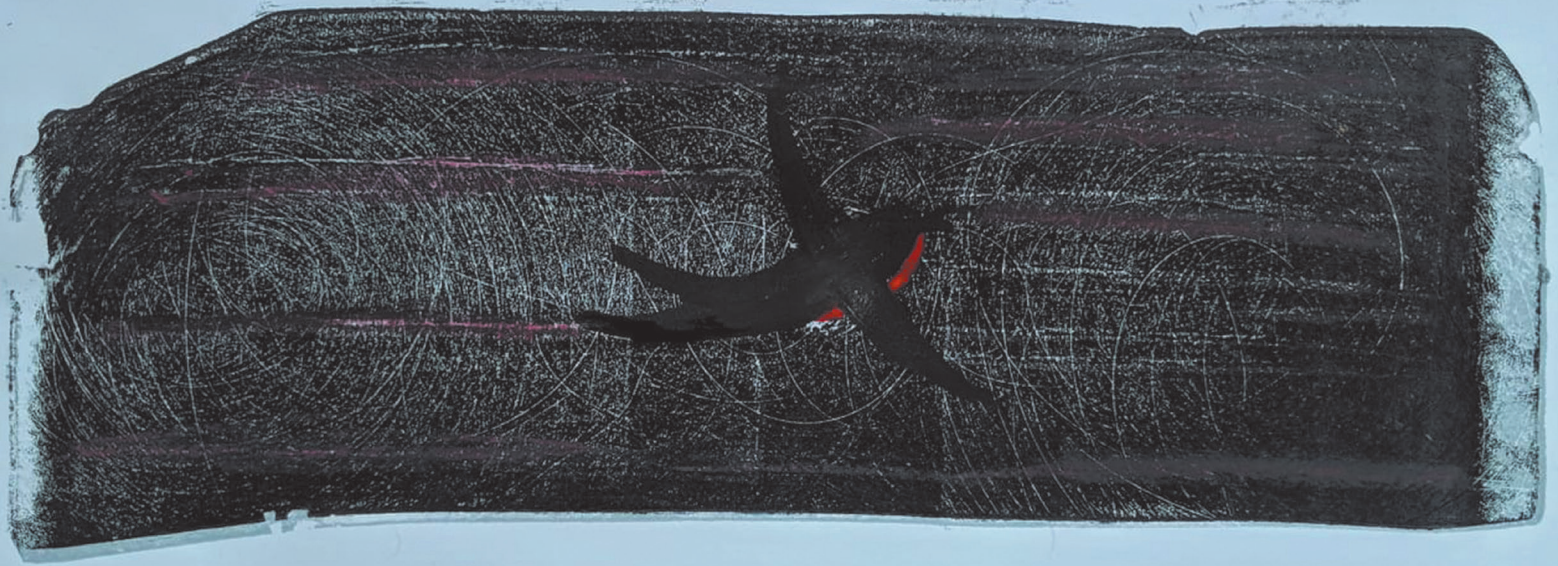
Їхати багато днів без цього рятівного санітарного майданчика — своєрідного «плацу» в середині вагона, їхати в жорстко обмеженому просторі, натурально, як хамса в діжці, — це вже таке покарання, що гірше немає куди. Можна було б катан уже повернути своїх жертв додому, тих, хто відбув термін, невеликий, але жадливий за своїми антижиттєвими умовами.

Та де там! «Найгуманніший» лад і режим продовжував геноцид власного народу. Згодом я зустрівся з фрайдорфськими хлопцями у Чирчику, з двома з них працював у котельному цеху заводу «Узбекхіммаш». Про пекельну дорогу на заслання вони згадували з непідробним жахом...

Нам дозволили відчинити двері і сказали, що буде годування. При цьому суворо наказали, щоб ніхто з вагонів не виходив і, знаючи, що люди в першу чергу залишають вагон, особливо сказали про утримання від відправлення природних потреб — звичайно ж, за межами вагона. Попередили, якщо хтось порушить заборону, двері цього вагона зачинять і годівлі не буде. Те саме було сказано в'язням сусідніх составів.

Близько першої дня в бідонах принесли звичайну баланду — борошняну присипку у воді. Якою б прісною, некалорійною і неприємною вона не була, люди їли її, щоб підтримати себе фізично, вважаючи, що це краще, ніж нічого. Ми з мамою теж поїли це вариво, але зі своїми сухарями, якими щоразу ділилися з найближчими сусідами.

30 травня 1944 року

Цього дня помер дідусь — к'артбабай, який читав Коран напам'ять. Ще вранці ми чули, як він читав молитву, але якось незвично — часто зупиняючись, часом глибоко вдихаючи повітря, потім знову продовжуючи.

Потім він затих. Ми не одразу звернули увагу на це — подумали, що старенький заснув. І лише через 2-3 години його невістка з тривогою в голосі сказала: «К'айнатам індемей, г'аліба ольді» (свекор мовчить, не реагує, здається, помер). Справді, він так і помер сидючи, притулившись до борту вагона.

Увечері ми зупинилися на роз'їзді. Померлого залишили на схилі залізничного полотна. Коли бездиханого к'артбаба, загорнутого в підручну сіру тканину, опускали на залізничний укіс, я мимоволі глянув праворуч і ліворуч від себе. Рахувати не став, але знову помітив: «згортки» лежали біля кожного вагона.

Молитву читали бабусі. Багато хто плакав, бо цього дня сталося особливе — ми втратили не просто найстаршого серед нас. Ми втратили нашого духовного батька.

Як розповіла мені трохи пізніше невістка, яку звали Амідє, у її свекра — дідуся Менумера — на фронтах, захищаючи Батьківщину, воювали два сини та зять. І так у кожній сім'ї з тих, хто їхав у нашому вагоні. А в деяких Перемогу кували по дві-три близькі людини. Вони ризикували своїм життям, у той час як ті, хто від імені народу керував країною, намагалися позбавити життя сотні тисяч людей.

Серед них і нас з мамою... Поки її чоловік і мій батько майор Осман Казенбаш проливав свою кров, щоб звільнити Батьківщину від нацизму, його сім'ю звільнили від присутності на рідній Батьківщині. Ми їхали далі, назустріч новим випробуванням, якщо не сказати тортурам...

31 травня 1944 року

Цей день мені запам'ятався тим, що ми з моїм другом Певзі вперше за весь час дороги викупалися. Було це так. Десь об 11-й годині ми зупинилися на невеликій станції. Конвоїри сказали, що паровоз заправлятиметься водою, відповідно, і нам теж можна поповнити запаси.

Коли черга дійшла до нашого вагона, ми принесли два бідони. Біля станційного крана побачили, як у баки паровоза «хоботом» — гофрованим шлангом діаметром 10-12 сантиметрів — наливають воду, а поруч є шланг із двома краниками. Ми запитали в майстра, літньої одрукуої людини, чи можна полити один одного водою. Сказали, що вже два тижні не вмивалися, не купалися.

Він нам дозволив, і в проміжках, коли напір був хороший, а розбір маленький, ми «поконалися», кому купатися першим. «Поконалися» — це три рази сховати камінчик у руках. Хто більше відгадав, той і виграв. Виграв Певзі, я став другим.

Ми роздяглися до трусів і обполоснулися. Безрукий майстер, бачачи, яка каламутна вода з нас тече, дав нам, напевно, за сміливість і прагнення бути чистими мило. Зайве говорити, наскільки воно було до речі. Коли ми прийшли у вагон і потяг рушив, дивлячись на нас, усі чомусь почали сміятися. Це сталося вперше за чотирнадцять днів дороги. А ми з Певзі дивилися один на одного і соромилися, не розуміючи, чому сміються наші «співвагонники».

І тільки коли одна бабуся — бітай, серед тих, хто зазвичай читав молитви, сказала «анави Нарікке (це про мене) к'аран'из, бем-бєяз болди. Джувинип кельді. Вай, махала! Машала! Савлик' сувлар болсин!..» (погляньте на Наріка, який він білий став — викупався. Молодець, просто молодець! Доброго здоров'я, помившись!).

1 червня 1944 року

Напередодні одній бітайці стало зле. Скаржилася, що немає чим дихати. Тому, порадившись, ми вирішили взяти її до себе на полицю. Розмістили недалеко від віконця. Як я пізніше дізнався, вона народилася в 1866 році в селі Айдарг'ази, а вийшла заміж за хлопця із села Ташке.

Її батьки були заможними. Але за колективізації їх, людей похилого віку, вислали у невідомість. Вона залишилася тільки тому, що її чоловік вважався бідним.

До 12 години ночі я, як і попередні 15 ночей, трохи послав сидячи, а коли вже ліг, мені наснився сон. Він добре запам'ятовувався, бо вразив мене. Якась велика, широка річка. Нею, покриваючи всю водну поверхню, повільно пливуть білі згортки — це в'язні нашого та багатьох інших ешелонів смерті. Річка змила ці трупи і трупики з відкосів нескінченних залізничних полотен.

Серед сувоїв пливу не лише я. Поруч борсається Певзі, з яким ми купалися напередодні під шлангом. Але тут він дивно пливе — то зникає, то спливає, намагаючись утриматися на воді. Мені стає страшно від думки, що я можу залишитись один...

Уранці кілька людей сказали, що я уві сні щось безладно говорив, дивно бурмотів, кликав Певзі. Для мене цей день виявився одним із найважчих. Я весь день плувався у думках і ніяк не міг розібратися, де сон, а де не сон. Адже річка — це реальність. Трупи вздовж залізничного насипу — теж реальність. Сон іноді може справити таке враження, що психіка людини насправді ніби кидається між різними вбивчими реальностями, підсвідомо поєднуючи їх в один страшний сюжет.

2 червня 1944 року

Сьогодні вранці, коли потяг загальмував, а потім зупинився, двері відчинив наш охоронець і, можна сказати, друг Костя. Від нього дещо вдалося дізнатися. По-перше, він розповів, що за кілька годин на якійсь вузловій станції состави будуть укрупняти. До нашого повинні причепити ще 10-15 вагонів та паровоз. По-друге, сказав, що ми зараз їдемо Середньою Азією, Казахстаном, а кінцевий пункт руху — Ташкентська область. Яке саме місто чи село, він не сказав, бо сам не знав.

Дійсно, опівдні зупинилися на якійсь станції і почалося щось неймовірне: состави тягали туди-сюди, вагони то чіпляли, то відчіплювали. Гудки, свистки, шум від удару масивних заліз'язк, крики. Дякую Кості, що попередив. Двері він залишив відчиненими, але ми навіть на хвилину не хотіли залишити свій вагон — розлучитися з рідними в такій ситуації дуже легко.

Моє повідомлення про те, що за два-три дні наші «вагонодорожні» муки скінчаться, людей трохи потішило. Хоча ніхто не знав, що нас очікувало і наскільки життя в засланні буде легшим або важчим за наш багатоденний шлях.

Від думки, що чекати залишилося всього два-три дні, навіть наймовірніше задуха з безмежних спекотних степів і близької пустелі сприймалася моїми односельцями, що жили неподалік моря, якось легше. Здавалося, гірше за вагонну душогубку вже нічого бути не може. Як потім ми дізналися, у ті дні спека сягала 42-44 градусів.

3 червня 1944 року

Бабуся родом з Айдарг'азі попросила, щоб її не знімали з верхньої полиці. Ми влаштували її ще краще. Хтось навіть запропонував матрацик — міндерчик. Дні, що залишилися, так і їхала: то дрімала, то запитувала, а чи справді їхати лише два-три дні.

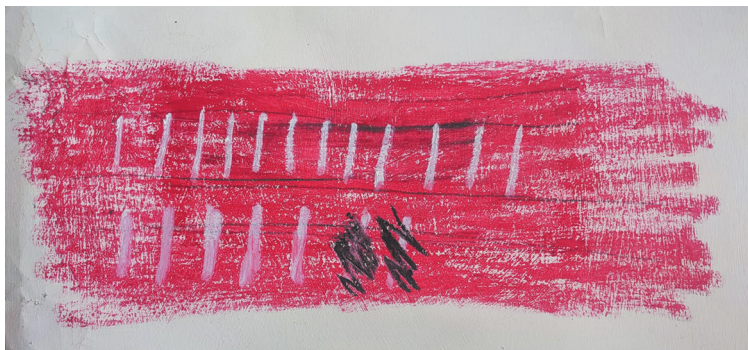
Потім, коли ми вже опинилися в селищі Таваксай, на п'ятий (не рахуючи дороги) день заслання вона померла. Того дня було шість похоронів, дже-назе. За мусульманськими звичаями ховали чотирьох кримських татар та двох дідусів-чеченців. Трохи докладніше про це напишу нижче.

Хтось із хлопців збив мій календар — додав ненароком дві зарубки, і вийшло на два дні більше. Але я знав свої позначки, до того ж вів щоденник. Тому я точно порахував: ми їхали сімнадцятий день. Хлопчаків я попередив, щоб вони навмисне або через незнання такого більше не робили.

У нас із мамою залишилося шість сухариків. Вона сказала: «Дортю сан'а, ексі ман'а» (чотири — тобі, два — мені). Це наш запас на дні, що залишилися до прибуття на кінцеву станцію. Крім того, у нас був НЗ, недоторканий запас — шматочок макухи.

Така ситуація з продуктами, і навіть гірша, була й в інших земляків. У більшості взагалі нічого не залишилося. На вимогу матері, яка не з чуток знала, що таке голод, сухарі я їв, добряче промочивши слиною, щоб не хрумтіти і не дразнити присутніх.

Ніколи не забуду: люди пересувалися плацом-п'ятачком у вагоні по черзі, по одному-по двоє — більшій кількості пройти було просто неможливо. Люди були наче тіні. Я не можу, я безсилий описати це...

ТАБАКСАЙ

4 червня 1944 року

Двері знову відчинив Костя. Взагалі, вони були прочинені. Його напарник, виявляється, захворів. Костя спочатку вимовив слово «лихоманка», а потім виправився і сказав «малярія». Я таку хворобу чув уперше і спитав у мами. Вона дуже стривожилась і категорично заборонила наблизитися до Кості.

Він мав вигляд бравого солдата. У нього був свіжий білий комірець. Сказавши, що забув узяти автомат (порушення інструкції), Костя швидко пішов і так само швидко повернувся. Він встиг мені шепнути, що на наступній станції стоятимемо хвилин сорок, можна щось виміняти на продукти.

Справді, ми стояли не менше як пів години і нам дещо вдалося зробити. На вимогу мами її шкіряні туфлі я виміняв на буханець хліба і вісім варених картоплин. Багато хто з нашого вагона також зробив обмін. Одну картоплину та шматочок

хліба я одразу віддав бабусі з Айдарг'азі. У неї ще були деякі запаси, але їй все одно було приємно. Очі старенької наповнилися сльозами — не звичайної вдячності, а піднесеного почуття людяності.

Протягом усього страшного шляху земляки ділилися один з одним, можна сказати, всім, що мали. Очікування невідомості, спільна біда, спільна доля, усвідомлення приналежності до однієї нації, однієї віри, яка стала приводом для «покарання» — незалежно від ступеня відданості країні та режиму, — усе це об'єднало всіх, як ніщо інше. Навіть під час війни не було такого єднання. Звичайно, всі сподівалися на щось, всі думали, що не сьогодні-завтра прийде якась уповноважена владою людина і скаже, що сталася помилка...

І ще я тоді подумав: який Аллах всемогутній, милосливий, милосердний, шляхетний, що захотів і створив людину з таким великим запасом фізичної та духовної міцності.

5 червня 1944 року

Щоденник забрали.

Сьогодні я з 5-ї ранку не відходжу від віконця. За приблизно дві години состав зробив 15 зупинок, весь час пропускаючи то зустрічні, то попутні пасажирські й товарні поїзди. Ніде дверей не відчиняли. Нарешті чергова зупинка, читаю: «Станція Салар».

Вагонів так і не відчиняли, проте декілька оточили. Потім пішли зупинки: Ялангач, Кібрай, Боз-су, Чирчик, Нижній і Нижній Комсомольськ, Аранча, Азадбаш і, нарешті, станція Паргос.

Далі паровоз пішов з одним пасажирським вагоном, у якому, як ми здогадувалися, сиділи охоронці. З Костею ми попрощалися, наче друзі. Між іншим, мою маму він називав не інакше як Хатідже апте, адже був хлопцем з Криму, і хоча кримсько-татарською не говорив, але багато чого із почутого розумів.

Коли на станції Паргос відчинили двері, там стояв уже знайомий нам офіцер — начальник поїзда з двома автоматниками, а також лейтенант-узбек. Разом з людьми у військовій формі було також осіб п'ять у цивільному. Ми потім дізналися, що це були представники районної влади і сільської ради. Трохи подалі стояли і цікаві до всього місцеві. Їх було небагато. Напевно, їх попередили, щоб вони про всяк випадок остерігалися «страшних зрадників».

Начальник поїзда попросив у нас список людей, який було зроблено ще на початку шляху. Я приніс ці аркуші, а вони були в моєму щоденнику. Побачивши свіжі записи, офіцер спитав, що це. Я сказав, що це мої шкільні замітки. Він узяв щоденник, погортав два-три аркуші і сказав, що обманювати старших недобре. Потім віддав щоденник Рахімову — лейтенанту, який став нашим першим спецкомендантом і очіль-

ником спецкомендатури, куди ми, спецпереселенці, ходили розписуватися, що зобов'язуємося не залишати місце реєстрації далі, ніж на 20 кілометрів, без його дозволу.

Рахімов сказав, що подивиться і поверне. Але так і не повернув. Коли ж я натякнув на це, він викликав маму (це було вже наприкінці 1944 року, взимку) і сказав, щоб вона дала мені науку. Ось так я проколовся із щоденником. У ньому хімічним олівцем було написано значно більше і докладніше, ніж я пишу зараз. У мене ані в партизанському загоні, ані в підпіллі, в якому ми брали участь з мамою, не було жодного проколу. Це, звичайно, інша тема, але я говорю про елементарну та прикру необачність.

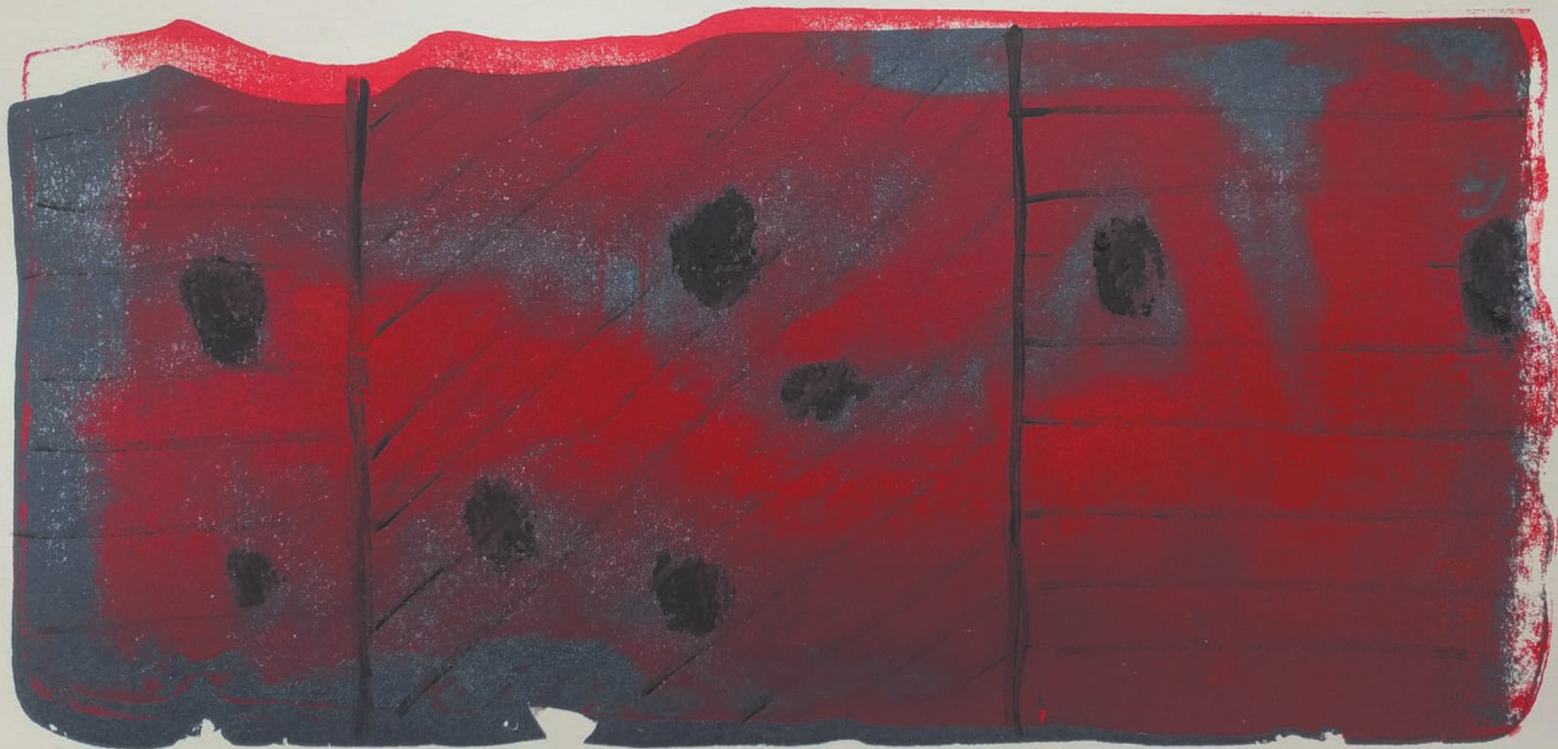
Втрату щоденника я пережив дуже болісно. І не стільки тоді, коли його в мене відібрали, скільки значно пізніше, коли я, подорослішавши, побачив і зрозумів, що режим заслання зміцнюється, що тоталітарна влада не збирається повертати наш глибоко несправедливо і жорстоко репресований народ на історичну батьківщину.

Загалом, нас перерахували, як баранів, а не за списком, не за прізвищами, як людей — хай навіть неблагонадійних, на їхню думку. Один розписався, що здав, інший — що прийняв. І так кожний вагон. А вивантажили на кінцевій станції чотири вагони.

Того ж дня нас розселили в порожніх бараках — колишніх казармах, на цементній підлозі. Ніяких ліжок, ніяких підстилок — нічого не було. Ми потім самі нанесли соломи і першу зиму 1944-45 провели в цих бараках. Треба сказати, одну з найсуворіших зим у депортації.

...У той час це місце називалося Південно-Казахстанська область, Бостандикський район, селище Таваксай — залізнична станція Паргос.

А в цей час на фронтах...

Тривала страшна депортація, яку через 45 років у 1989-му верхівний орган країни, що її холоднокривно здійснила, назве злочинною. Хоча вона була злочинною ще з того моменту, коли була задумана. Злочинною, зокрема, з морального погляду, оскільки спочатку була дуже аморальною і несправедливою.

І не тільки тому, що ця мерзенна операція реалізовувалася щодо абсолютно мирного населення — дітей, жінок, людей похилого віку, інвалідів. Але й тому, що в той час десятки тисяч кримських татар — батьків, матерів, дочок, братів, сестер виселених людей — боролися на всіх фронтах найкривавішої в історії війни, наближаючи перемогу, омріяний мир і пов'язані з ним прості людські надії.

Порадившись із редактором газети «К'ирим» Бекіром Мамутом, а також із соратниками з ветеранської організації кримських татар, я прийшов до думки про необхідність паралельної публікації в цій книжці найважливіших, на мій погляд, даних, взятих зі свідчень очевидців, праць наших письменників, історичних розвідок та інших матеріалів, які ми мали на момент написання.

Герої

Пропонуємо вашій увазі:

1. списки Героїв Радянського Союзу, повних кавалерів орденів Слави 3-х ступенів, кавалера 4-х медалей «За відвагу»;
2. списки героїв, які були представлені, але не нагороджені;
3. список певної частини тих, хто героїчно бився і був нагороджений, але з різних причин ці заслужені нагороди так і не одержав.

Герої Радянського Союзу, кавалери 3-х орденів Слави та 4-х медалей «За відвагу».

АМЕТХАН СУЛТАН

Народився 25 жовтня 1920 р. в Алупці.

Брав участь у радянсько-нацистській війні від початку і до переможного кінця. Здійснив 603 бойові вильоти, брав участь у 130 повітряних боях. За офіційними даними, особисто збив 30 і в групових боях 19 літаків противника. Неофіційно — значно більше. Удостоєний звання Героя Радянського Союзу двічі, нагороджений трьома орденами Леніна, п'ятьма орденами Бойового Червоного Прапора, орденами Олександра Невського, Вітчизняної війни I ступеня, Червоної Зірки, Знаком пошани та багатьма медалями. Двічі лауреат Державної премії, заслужений льотчик-випробувач.

Загинув під час випробувального польоту 1 лютого 1971 р. Похований у Москві на Новодівичому цвинтарі.

Активний учасник національного руху кримців за повернення на історичну Батьківщину.

ТЕЙФУК АБДУЛЬ

Народився 1915 р. у Партеніті.

У 1940 р. закінчив військове училище в Орлі й добровільно вступив до лав Червоної армії. З липня 1941 р. у званні мо-

лодшого лейтенанта брав участь в обороні Сталінграда, у складі Другого, Третього Українських фронтів, у форсуванні Дніпра.

За успішне завершення військової операції та зайняття дуже важливого плацдарму, за виявлені при цьому мужність і героїзм, за вміле командування 20 грудня 1943 р. йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Нагороджений орденами Леніна, Червоної Зірки, Вітчизняної війни II та I ступенів.

Майор Абдул Тейфук загинув 18 березня 1945 року на території Німеччини. Був перевезений до Львова та похований на Пагорбі Слави (Алея героїв).

УЗЕЇР АБДУРАМАНОВ

Народився 1916 р. у с. Буюк-Онлар (після злочинного виселення кримських татар перейменоване в Жовтневе).

У 1939 р. призваний до армії, де й зустрів початок війни. Брав участь в обороні Сталінграда, воював на Донському, Центральному та Білоруському фронтах. Кілька разів був поранений, але знову повертався до лав. Був у будівництві переправ на річках Десна, Сож, Дніпро.

Звання Героя Радянського Союзу присвоєно 15 січня 1944 року за проявлені мужність і героїзм на полях битв. 15 лютого того ж року Узеїр Абдураманов був відправлений на короткострокові курси військових інженерів, а 25 квітня у Кремлі йому вручили Зірку Героя.

Незважаючи на неординарні заслуги та виявлений героїзм, Узеїру Абдураманову не дозволили повернутися на Батьківщину до Криму.

Він помер у 1992 р. і похований на чужині — у м. Навої (Узбекистан).

Активний учасник національного руху.

ФЕТИСЛЯМ (АНАТОЛІЙ) АБІЛОВ

Народився 15 березня 1915 р. у селі Джадра Шейх-Елі (після злочинного виселення кримських татар перейменоване в Ударне) Джанкойського району. У 1936 р. був призваний до

Червоної армії. З вересня 1941 р. до Дня Перемоги був на фронтах. У 26 років уже командував полком. Кілька разів був поранений та контужений. Нагороджений чотирма орденами Бойового Червоного Прапора, Суворова III ступеня, Кутузова III ступеня, орденом Леніна, однією з найвищих нагород Польщі — золотою медаллю «Граф Помбреккло» та іншими.

Двічі був представлений до звання Героя Радянського Союзу, але нагороджений тільки під час святкування 45-річчя Перемоги (1990 р.) указом М. Горбачова. Помер у 2005 році. Похований у Москві.

СЕЙТІБРАЇМ МУСАЄВ

Народився 1920 р. у селі Арпат (після злочинного виселення кримських татар перейменоване в Зеленогір'я) Судакського району. На початку війни був призваний до армії, був командиром відділення. Брав участь у боях за Крим, Новоросійськ. Після чергового поранення лікувався у шпиталі на Кубані, потім знову повернувся на фронт. Брав участь у кровопролитних боях за визволення Керчі від нацистських загарбників.

22-23 листопада 1943 р. у Керчі під час запеклої атаки німців С. Мусаєв загинув, героїчно захищаючи місто. За виявлену в бою мужність 16 березня 1944 року Сейтібраїму Мусаєву помертньо присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

АБДУРАЇМ ІЗМАЙЛОВИЧ РЕШИДОВ

Народився 1912 року в селі Мамашай (після злочинного виселення кримських татар перейменоване в Орлівку) Бахчисарайського району.

Підполковник А. Решидов у роки війни був командиром ескадрильї, заступником командира авіаполку, командиром авіаполку бомбардувальників. Воював з перших днів війни, здійснив 222 бойові вильоти.

Нагороджений двома орденами Леніна, трьома орденами Червоного Прапора, орденами Червоної Зірки, А. Суворова, А. Невського, «Хрестом Чехословацької Республіки». За виявлені мужність, відвагу, героїзм Абдураїму Решидову 27 червня 1945 присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Незважаючи на геройське звання, А. Решидову, як і сотням тисяч кримських татар, дорогу на Батьківщину було закрито.

Лише багато років по тому збулася заповітна мрія славного льотчика. Абдураїм Решидов повернувся до рідного Криму і решту життя (до 1982 р.) провів у Сімферополі.

Активний учасник національного руху.

СЕЙТНАФЕ СЕЙТВЕЛІЄВ

Народився 1919 р. в селі Тав-Кіпчак (після злочинного виселення кримських татар перейменоване у Баланове) Зуйського р-ну.

З перших днів війни воював у стрілецькій дивізії артилеристом. Брав участь в обороні Сталінграда, воював у складі 1-го Білоруського фронту. Брав участь у звільненні Одеси, Севастополя, Ленінграда, Сталінграда, Курської дуги, у взятті Берліна. За виявлені мужність, відвагу та героїзм на території Білорусії (с. Болотне), за проведення операції, в результаті якої було знищено 9 танків, понад 200 солдатів, придушено близько двохсот вогневих точок противника старшому сержанту С. Сейтвелієву 25 листопада 1944 року присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Про героїзм С. Сейтвелієва писали в газетах, а його командир Козаков розповів про його бойовий шлях у своїй книзі «Артилерія — бог війни».

С. Сейтвелієв після війни працював у Ленінабаді (нині Ходжент, Таджикистан) на заводі, потім викладав у школі. Помер у депортації. Там і похований.

Активний учасник національного руху.

АЛІМЕ АБДЕННАНОВА (1924 — 1944)

Народилася 1924 р. у селі Джермай-Кашик (після злочинного виселення кримських татар перейменоване у Слюсареве, наприкінці 1960-х перестало існувати) Ленінського району.

Резидент розвідувального відділу штабу Північно-Кавказького фронту та Окремої Приморської армії, керівник Джермай-Кашиської підпільної організації. Була видана і схоплена німецькою контррозвідкою, піддана тортурам у катівнях гестапо і страчена незадовго до звільнення Криму у квітні 1944 р. Легендарній розвідниці, яка за короткий термін передала в Центр близько 90 цінних радіограм, 1 вересня 2014 р. було присвоєно звання Герой Росії.

Кавалери трьох орденів Слави

СЕЙТ-НЕБІ АБДУРАМАНОВ

Народився 1914 р. в с. Буюк-Каралез (після злочинного виселення кримських татар перейменоване в Червоний Мак) Бахчисарайського району. Воював з першого дня до перемоги.

Першу нагороду — орден Червоної Зірки отримав за вдало і результативно проведену глибоку розвідку в тилу ворога.

За успішно реалізовану атаку, взяття в полон важливого язика нагороджений орденом Слави III ступеня. За успішну ліквідацію ворожого дзоту та полон німецького офіцера, який повідомив цінні відомості, нагороджений орденом Слави II ступеня.

За виявлені героїзм, мужність і кмітливість під час взяття населених пунктів Зельхов, Ліппе за поданням командира полку нагороджений орденом Слави I ступеня.

Крім цього, за виявлені героїзм та мужність у роки війни нагороджений орденом Червоної Зірки, медаллю «За відвагу» та ін.

Сейт-Небі Абдураманов так і не повернувся до рідного Криму. Він помер в Узбекистані, м. Наманган, де й похований.

Учасник національного руху.

НАСІБУЛЛА ВЕЛІЛЯЄВ

Народився 1919 р., у селі Ак-Манай (після злочинного виселення кримських татар перейменоване в Кам'янське) Ленінського району.

Після закінчення сільської школи працював у Керчі на заводі. Призваний до армії та потрапив на фінський фронт, де пройшов «бойове хрещення». Початок війни застав у Києві. З вокзалу пішов до військового комісаріату, а звідти на фронт.

У званні сержанта очолював групу розвідників. Пройшов дорогами війни через Сталінград, визволяв Одесу, Ковель, Польщу. На його рахунку десятки успішно виконаних розвідок-вилазок. Коли Червона армія вступила на територію Німеччини, його груди прикрашали ордени Слави II та III ступенів.

За вдало проведену операцію та взяття в полон групи нацистських офіцерів та генерала, який дав дуже цінні свідчен-

ня, вся група розвідників нагороджена орденами Червоного Прапора, а Насібулла — орденом Слави I ступеня.

У 1970 р. Н. Веліляєва запросили до Москви на вшанування героїв, де вручили іменний годинник.

Останні роки прожив у м. Антрацит (Луганська область), де й помер.

Кавалер чотирьох медалей

«За відвагу»

АБДУЛЬ'АЙМ ЕБУЛІСОВ

Народився 1915 року в селі Ташли-Яр (після злочинного виселення кримських татар перейменоване в Зелений Яр) Ленінського району.

У свої повні 25 років одним з перших добровільно пішов на фронт. Пройшов місячні курси підготовки танкістів, далі був відправлений на фронт. Кілька разів був поранений, але після лікування у шпиталі знову повертався до лав.

Фронтowymi дорогами дійшов до Берліна, брав участь у його штурмі та взятті. За виявлені мужність та героїзм чотири рази був нагороджений медаллю «За відвагу».

Після перемоги дізнавшись, що його близькі вислані з Криму, як і весь кримськотатарський народ, він поїхав до Узбекистану і знайшов своїх рідних у містечку Джума Самаркандської області.

1992 року повернувся до Криму. Прожив на Батьківщині лише один рік. Похований у с. Аджі-Кеч (Харитонівка) Сімферопольського району.

Подяка

Не можу не відзначити, що від початку 90-х про участь кримських татар у Другій світовій війні на всіх рівнях намагалися або замовчувати, або говорити в негативному тоні. В останні роки ситуація почала докорінно змінюватися, і нам, ветеранам, і не лише ветеранам — усьому нашому народу хотілося б, щоби таке ставлення збереглося.

Ми, ветерани, вдячні Ідрісу Асаніну, Сафтеру Нагаєву, Сейтумеру Еміну, які ще за життя зібрали і видали унікальні матеріали про наших воїнів — світла їм пам'ять (Алла рахмет ейлесін). Від імені всіх наших ветеранів висловлюємо подяку АТР, кримськотатарській дирекції ДТРК Крим, колективам газет «К'ирим», «Голос Криму», «Ян'и дюнья» («Новий світ»), журналістам, письменникам, історикам — усім небайдужим людям, які по крихтах відновлюють історичну правду про ту страшну війну.

Особлива подяка за роботу в цьому напрямі, допомогу нашій організації та підготовку матеріалів нашим друзям: Аблязізу Велієву, Ельмаз Велієвій, Бекіру Мамуту, Рефіку Куртсеїтову.

Голова Республіканської асоціації кримських татар — ветеранів війни та праці Наріман Казенбаш

Додаток

ПРОТОКОЛ ОБШУКУ (ТЕКСТОВА КОПІЯ)

1942 р. 10 лютого мною, інспектором поліції м. Алушти Санаєвим Б. В., у присутності понятих гр. Абібе Салі, що мешкає в будинку 43 по вул. Салгірній, і гр. Ізмайлової Хатідже, яка проживає в будинку 46 по вул. Салгірній, на підставі ордера за №140 від 10/II поліції м. Алушти здійснено обшук у квартирі Казенбаша Османа Джаферовича, 1907 р. народж., за національністю татарина, за партійністю б/п, сімейного, в родині дружина Османова Хатідже, 1913 р. народж., і двоє дітей — Казенбаш Наріман, 1930 р. народж., і Рамазанова Муневвер, 1923 р. народж. Уродженець м. Алушти. Нині проживають у будинку 26 по вул. Салгірній м. Алушти.

Під час обшуку виявлено:

Борошно пшеничне — 17 кг

Тютюн — 3 кг

Картопля — 10 кг

Інспектор: Підпис

Поняті: підпис

Враховуючи сім'ю, що складається з 4-х осіб, усі виявлені продукти з №1 по №3 номер залишити на потреби користування сім'ї гр. Казенбаша Османа.

Протокол отримав: підпис

Інспектор поліції: підпис

Під час обшуку більше нічого не виявлено, що підтверджують поняті.

10.02.42 р.

Підпис

Підпис

Підпис

Переклад вступного слова редактора

Прощайте, наш Нарімане аг'а...

12 лютого безжална смерть вирвала з наших лав мужню, добру, турботливу людину, справжнього патріота Криму, надійного друга, громадського діяча Нарімана аг'а Казенбаша. Попри те, що йому було 85 років, він поведився так, ніби не мав проблем зі здоров'ям, ніби все ще міцний джигіт.

Ще два-три місяці тому, зайнятий активною громадською роботою як голова республіканської організації кримськотатарських ветеранів війни та праці, він бадьорою ходою заходив до нашої редакції, з властивим йому завжди приємним тихим голосом, акуратно добираючи в процесі розмови шанобливі слова та м'яку інтонацію, поблискуючи при цьому скельцями димчастих окулярів, без будь-якого повчання давав поради, без будь-яких умовностей вселяв надію...

Виявилось, що за останню чверть століття ми дуже звикли до того, що він поряд з нами, виявилось — завжди чекали від нього теплоти та співчуття, звикли чути його радісний, щирий сміх. Коли про людину кажуть, що її ніхто не замінить, напевно, мають на увазі таку людину, як Наріман аг'а. І це ще більше посилює гіркоту нашої втрати.

Протягом двадцяти років у нашій пресі під рубриками «Саг'лик темелі» («Основа здоров'я»), «Поради табіба» та іншими Наріман Казенбаш опублікував сотні рекомендацій, що мають оздоровчий ефект й адресовані тисячам співвітчизників.

Чергова рекомендація вийшла в газеті «Кирим» за два дні до його смерті. Нарімана аг'а з нами вже немає, але його поради ще якийсь час виходитимуть і приноситимуть людям користь.

Він є автором цілої низки важливих і цікавих спогадів про своїх батьків, їхню і свою активну участь у Другій світовій війні й антифашистському підпіллі.

Серед цих публікацій надрукована у тій самій газеті «Кирим» у жовтні 2012 року реконструкція його щоденникових записів під назвою «Пекельна дорога». Це оригінальна, неповторна, вразливіша за поему вербальна пам'ятка нашої національної трагедії 18 травня. Точніше, це дуже важливе і, на жаль, єдине в такій формі її документальне свідчення.

Сподіваємось, що ми, його друзі, на основі цих матеріалів зможемо здійснити мрію Нарімана аг'а — випустити книжку цих спогадів.

У зв'язку зі смертю Нарімана аг'а Казенбаша, який після тяжкої хвороби залишив цей тлінний світ, висловлюємо глибоке співчуття і побажання терпіння, здоров'я його багаторічній супутниці життя Февзіє та іншим його близьким.

Хай упокоїть Аллах його душу.

Від імені його соратників, друзів, членів Республіканської асоціації кримськотатарських ветеранів війни та праці, співробітників редакції газети «Кирим» та її читачів —

Бекір Мамут,

«Кирим», 17 лютого 2016 року

